

Кыргыз тили

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын газетасы

| №12 (286) | 30.12.2022. | e-mail: kyrgyztili@mail.ru

Жаңы жыл босогосунда

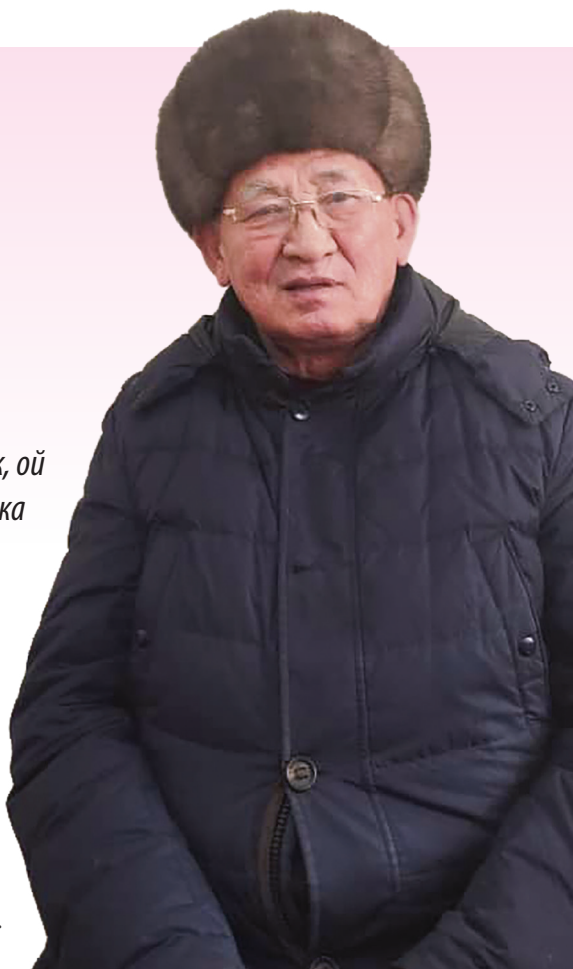
КУТТУКТАЙБЫЗ!

Аксакал калемгерден ак бата

Жаңы жыл алдында азыркы Кыргыз адабиятынын аксакалы, кара сөздүн устасы Мелис Абакиров босогобузду аттады. Өзүм издеп барайын деп, бирок, ой мүдөөлөр береги чукак күндөрдүн күүсүндө улам артка жылдырылып, “Эсине жара чыгып...” келаткан мен кадимкидей кубанып, ордумдан кандай шамдагай турганымды байкас албай, кош колдой салам айттым:

- Ассолому алейкум байке!
- Алейки салам, ордун кут болсун!
- Рахмат, ордум ушул...
- Кеп, эскирген отургучта же жупуну бөлмөдө эмес баатыр, кеп “Кыргыз тили” газетасында. Ар бир кыргыз үчүн эне тили кандай ыйык, кадырлуу болсо анын бирден бир жарчысы болгон басылмасы да жөн салды бирдеме болбошу керек. Жүрү эми, ордунду майлайлы.

(Уландысы 2-бетте)

Урматтуу мекендештер!

Кыргыздын мүлдө жүрөгү - "Кыргыз тили" газетасы аркылуу элибизди Жаңы Жыл менен куттуктоо өзгөчө кымбат! Тилибиз биздин ыйыгыбыз, кыргызбыз деп сыймыктансак, эң оболу эне Тилибиз менен, жаныбыз менен түгөл бүткөн улут тилибиз менен сыймыктанабыз. Тил ыйыктын ыйыгы! Тилди көз карегиндей сактоо Мекенди сактоо менен барабар.

Ушул кубанычтуу ирмемдерде эне тил атын алып жүргөн басылма аркылуу куттуктоо кубанычында ошол адамдык улуу сезимдер менен жашап жатам. Эне тилибиздин улуу сапары карыбасын... Элимдин эки канаты болуп, дүйнөлүк тил ааламынан татыктуу орун алып кылымдарга жашай берсин! Тилдин башаты сүйүү, эне тилди сүйүү демек, анын түбөлүктүүлүгүн Сүйүү!

Жаңы жылда Кыргызстанда эл аралык ТҮРК-СОЙ уюмунун демилгеси, Кыргыз Республикасынын колдоосу менен өлкө тарыхында биринчи жолу Түрк тил форуму өтөт. Бул чоң тарыхый жана маданий - гуманитардык окуя. Кыргыз тили боордош тилдер Ордосуна айланат. Бул ниет, үмүттөр ишке ашып, тилибиз тынчтыктын, биримдиктин, ынтымактын тили боло берсин! Тилибиз бар - элибиз бар!

Жаңы жыл кут болсун!

Султан РАЕВ,
Кыргыз эл
жазуучусу,
ТҮРКСОЙ эл
аралык уюмунун
Башкы катчысы

ТӨРАГАНЫ КОЛДОЙБУЗ!

Жогорку Кеңештин Төрагасы Нурланбек Шакиев Биринчи элдик курултайда мамлекеттик тилге болгон мамиле туурасында маселе козгоп, 33 жылдан бери мамлекеттик тил ойдогудай өнүкпөй жатканы туурасында сөз болгон. Башка тилдердин укугун тебелеп, намысына тие турган эч нерсе айтылган эмес. Бирок, өзүбүздүн тилди өнүктүрөлү дегенден да терс маанай жараткысы келгендер болбой койгон жок. Ал турсун Россия Федерациясынын Мамлекеттик думасынын депутаттары да анда жашаган орус элинин укугу тебеленди, антироссиялык аракет дегенге чейин барышты. Болбосо Төрага орус тили жөнүндө бир ооз сөз да айткан эмес.

Төрага Бишкек шаарындагы 4 райондун аталышын (Ленин, Октябрь, Свердлов, 1-май) өзгөртөлү, кыргызча атайлы деди. Өзүбүздүн баш калаабыздагы өзүбүздүн райондорду өзгөртө албасак, эгемендүү өлкө экенибиз кайсы. Дегеле бул жагынан келгенде кыргыз эли өтө эле толеранттуубуз. Совет мезгилинде борбор калаабызда бир кана кыргыз тилдүү мектеп болгон. Азыр да орус тилүү мектептер басымдуулук кылат. Кыргызстанда орустардын саны кыйла кыскарып кетти. Бирок, мектептердин саны кыскарган жок. Өзбек мектептери деле өнүгүп, өсүп атат.

Айталык Россия Федерациясы өздөрү Ленинградды–Санкт-Петербург, Свердловду–Екатеринбург деп атап алышпадыбы. Октябрь революциясын эстен чыгарышканына көп болду. Бул жагынан Мамдуманын депутаттарынын бизге таарына турган жөнү жок. Орус тилин расмий тил кылган бизден башка бир да өлкө жок. Мамлекеттик деңгээлдеги иш кагаздарынын 60-70%ы дагы деле орус тилинде жүргүзүлөт.

Андан кийин да Төрага кыргыз тили боюнча эки-үч ирет айтып, кыргыз тилинин таламын талашты. Чынын айтканда кыргыз тили айрыкча коргоого муктаж. Алакандай аз элбиз. Анын да тең жарымы чет өлкөлөп жүрүшөт. Кыргызстанда кыргыз тилинин колдонулушу, аны өнүктүрүү көп суроо жаратат. Борбордогу иш кагаздары дагы деле орус тилинде жүргүзүлөт. Көп документтер орус тилинен которулуп

колдонулат. Кыргыздын баягы уккулуктуу, даамдуу, укканды уютуп коё турган көркөм тили, котормонун тилине айланып баратат. Адабий тилдин нормасын сактоо жок. Кичинекей балдардын тили орусча, англисче чыга баштады. Эне тилибиз чынында эле коркунучта. Кыргыз тилин билбей калганына намыстанбай, орус тилин билбейсиң деп тыңсынгандар көбөйдү.

Төрага маселе көтөрсө колдогондун ордуна кодулаган "киргиз" туугандарыбыз четинен чыгат. Тил жоголсо эл жоголот.

Ушул маселеден кийин мындай бир кызык нерсени байкадым. Республика боюнча 273 айыл-кыштактын аталышы башка тилдерде экен. Анын ичинде Баткен облусу боюнча–30, Жалал-Абад облусу боюнча–31, Ош облусу боюнча–52, Нарын облусу боюнча–6, Талас облусу боюнча–3, Чүй облусу боюнча–124, Ысык-Көл облусу боюнча–27.

Азыр деле 13 айыл Октябрь, 6 айыл Киров, 4 айыл Тельман, 3 айыл Калинин деп аталса, башка жактарда аты өчүп бараткан Комсомол 7, Коммунизм 4, Большевик 4, Советское 3 жолу кездешет.

Мынчалык кеңпейилдик эски Союздан бөлүнгөн бир дагы мамлекетте болбосо керек. Дегеле кыргыз эли кимдин да болсо жамандыгын кечирип, жакшылыгын эстен чыгарбаган элбиз. Совет доорун анын кыргыз элине тийгизген пайдасын, орус элинин аркасы менен илим-билимге жеткенибизди унуталы деген оюбузда да жок. Деген менен Совет мезгилине чейин да тарыхыбыз, тарыхый аталыштарыбыз болгонун унутпайлы да. Эл катары, улут катары өткөн тарыхыбызды аздектеп, идеологиябызды жолго коюп, тилибизди өнүктүрүп, биз дагы алдыга жылабы дегендин эч кимге зыяны жок.

Демек, Төраганын айткандарынан атайын саясат издегендер жаңылышат.

Мен ушундай пикирдemin. Силерчи?

Курманбек РЫСПАЕВ, журналист

(Уландысы. Башталышы 1-бетте)

– Кайда, кантип майлайбыз? Мен, “Ал-лоху акбар!”

– Анда чай, нан, куурдак менен белгилей-биз, баарлашабыз. Башта алдыга...

– Тегеректин баары кафе, чайхана, кандайына барабыз?

– Жакынына жана мыктысына. Мынабу калдайган тебетейди бекер кийип жүрөбү байкең...

– Болду байке, жүрүңүз. Илгери сиздей чоң тебетейчен чоң аталарым сарбагыш уруусунун урпактарын көрүп калса, “Акең сарбагыш да...” деп, коюшаар эле. Сиз сарбагыштын кайсынысынан келесиз?

– Темирден. Кадимки Молдо Кылыч, Осмонаалы Сыдык уулунун тууганымын.

– Мен кээде таң калам байке. Маселен, орустар Сталин өлгөндөн кийин мурдагы айыпталгандардын баарын актап, чыгармаларын окуп келсе, кыргыздарда “заманачыл акындар, тиги-бу” деп, Калыгул, Астанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Боогачы, Казыбек жана башкаларга тыйуу салып, ал

тургай изилдөөчүлөрдөн өйдө куугунтукташты...

– Бул кыргызбайлардын эле “итчилиги” болгон. Аркысын айтпаганда да К.Тыныстанов, А.Токонбаевден башталган трайбалисттик, ичи тардык, коркок, жагымпоздук далайлардын түбүнө жетти. Ошондон өспөй, көбөйбөй, жарыбай да келатабыз...

– Жаман иниңизди издеп келип, эски журналисттик, жазуучулук да насаатыңызды айтып, сыйлаганыңызга рахмат! Экөөбүздүн жанатан сүйлөшкөнүбүздүн баарын кагазга түшүрсөк урпакка үлгү сөз болоор эле. Бирок, бүгүн бизге жалпы эле окурман журтуна сиздин ак сакалдык ак батаңыз, жаңы жылга калоо тилегиңиз ийги, пайдалуу го...

– Улуу Жараткан эл-жерибизге тынчтык, токчулук берип, бөөдө кырсык, коогалаңдан сактасын! Баарыбызга ден соолук, эсенчилик, ыйман ыроолоп, ынтымак, ырыс, кут консун! Эзелки элибиздин эне тили өркүндөп өссүн!

Дүйшөн КЕРИМОВ

Тил керемети

**Жылдыз ОРОЗОБЕКОВА,
КР Президентине караштуу
Мам.тил жана тил саясаты
боюнча комиссиянын
төрагасынын орун басары**

*Азыркыга баа берүү үчүн,
кечээги тарыхыңды
мыкты билүүң керек
дегендей, өз тарыхыбызды
өзүбүз тыңдап жазып
алууга кудурет жетпей
жатканыбыздан уламбы, азыркы жашап жаткан
доорубузду аныктай албай жүрөт окшойбуз.*

Биз жашап жаткан коомубузга ушул жагдай кайсы бир деңгээлде саясий идеологиялык маанисинде таасирин тийгизип, анын түпкүрү тереңдеп кетет.

Себеби, тил тарых башатын көргөзүп турат. Тил адамзаттын генетикалык жагдайынан алганда дагы өтө маанилүү. Тилдик лексиканын грамматикалык жагдайлары, эрежелери илимий статуска ээ болгонго чейин эле сүйлөп, элди бири - биринен айырмалап турган символдук өзгөчөлүккө ээ болуп келген.

Дагы тереңдеп айтсак, кыргыз тили элибиздин тарыхы абалкы кезден жүрүп олтуруп мамлекет болуп калыптанганга чейин кандай узак, ары оор тагдырларды башынан кечирип эркиндигин алган болсо, ошончо убакыт мейкиндигин ээлеген жана жашап келе жаткан жандуу феномен. Ошондуктан, “тил байлыгы-эл байлыгы” деген кеп калган.

Жетимиш жылдан ашуун тарых беттерине кыргыз элинин жазуу-сызуусу 1917-жылдан тартып октябрь революциясынан кийин пайда болгон, ликпездер ачылып кат сабатсыздык жапырт жоюлган, дегендин жарымы жалган, жарымы чын болгон. Бул ошол доордун идеологиясына туураланып идеалдуу түшүнүк жараткан. Биз ар убакта тарыхка тарыхтай карообуз керек. Кыргыз элинин бай тарыхынын бир бөлүгүн Советтер союзунун доору ээледі.Жакшы жагы көп болду, бирок, улуттук мааниге келгенде, нарктык эрежелерибизден айрылып кала жаздадык, ошонун эң урунттуу учуру тилибизден ажырап кала жаздадык. Дегеним, идеология ушундай катуу болгондуктан 70 жыл аралыгында жалаң расмий тилде сүйлөп, жазып, окуп, ойлонуп калган бир нече муун пайда болду.

Натыйжада, мезгилдер аралыгында эне тилдин кадыры кетип, жерилип, атүгүл орусча сүйлөй албаган жарандар билимсиз, маданиятсыз, башы кара, буту айры болуп, шылдыңга калышып, намысы тебеленип мамлекеттик кызматтарга келе албады, окуу жайларда кыргыз филология факультетин эске албаганда бардык кесиптик багыттардын баары орус тилинде жүргүзүлдү. Жетимиш жыл ушундай тартип болгондо элестетип көрсөңүздөр, кыргыздын кыйкым сөзү менен айтканда, ташы калдыбы дегендей кеп. Эл жогорку окуу жайга, орто билим берүү жаатында окууга кеткен балдары орусча окуй турганына сүйүнүп, аны өөн көрүү, же эмнеге кыргызча окубайт деген сезимдерден өтө алыс болгон. “Окуу орусча” деген түшүнүк менен жашап калышкан дагы эне тилдин тагдырын ошол профильдеги адистерден башкасын ойлондурган эмес.

Мезгил бардыгын тууралап ордуна коет, кылымдан ашуун убакытта гана эми ойгонуп, эне тилибиздин баркын эми түшүнө баштадык. Тилибиз болбосо улут экенибиз билинбей, маданиятыбыз, тарыхыбыз, түсүбүз, илимибиз болбой турганына экономикабыз ашкере өсүп, дүйнөлөшүүгө аралашып бардык жагынан эң мыкты жашоого жетип кетсек дагы ким экенибизди тааныбасак, чыныгы эркиндиктин бейишине жете албасыбызды, бабалардын бизге калтырган эң бай мурасы болгон тилибизди кийинки урпактарга тиешелүү деңгээлде жеткире албасак, намыс, ардан сыймыктан жуук калып, башыбызды көтөрүп жүрө албай өмүр өтүп кетээр.

“Манасты” жараткан элдин тили кантип жарды болсун, бул тилде кыргыз кыргыз болгону көөдөнүн көлдөй көл-күлдөтүп күндүр-түндүр улуу касиет жылоологон, азыркы илимдин кудурети жетпеген эргүү касиети менен оозунан оргуп, улуу тарых баянын күндүр-түндүр айтып келген манасчылар, көзү көргөнүн, жүрөгү туйганын тили, кубулжуган үнү, мукам комузунун доошу менен булбулдай сайраган ак таңдай акындар, болот калемі жүрөгү менен жүгүрүп дүйнөнү дүңгүрөткөн акын жазуучулар, ушул тилде ураанын чакырып, кыргызым деп бакырып, гимнин дүңгүрөтүп дүйнөнүн чемпиондору туу көтөрүп, эр жигит эл четинде жоо бетинде болуп кашык каны калганча элимдин келечеги, таалайы деп, уул-кыздары башын сайып эне тилинде энеке, атаке деп, өттү го! Кыргыз дүйнөсүн тааныбай, тилин сүйбөй коюу мүмкүн эмес. Андай адам адамзаттын жарты тарыхынан кабары жок дегендикке барабар.

**УРМАТТУУ ЗАМАНДАШТАР, ЖАҢЫ КИРИП КЕЛЕ ЖАТКАН
ЖЫЛЫҢЫЗДАР МЕНЕН ЧЫН ДИЛИМДЕН,
ЖҮРӨГҮМДӨН КУТТУКТАЙМЫН!**

Байас ТУРАЛ

Улутту үч нерсе сактайт. Ал улуттук тил, улуттук тарых жана улуттук дүйнө тааным (же улуттук философия). Дал ушул үч касиетке жасаган улуттук мамиле илимий көз карашка айланмайын жана ал мамлекеттик камкордукка алынмайын эл улуу улутка айланбайт. Улуу улутка айланбаган эл дайым жок болуп кетүү коркунучу менен жашайт. Мисалы, майда улуттарды жутуп жок кылуучу факты, азыркы учурда ирилешүү (глобализация) деген ат менен бүткүл дүйнөнү кучагына алган процесс катарында өтө даана көрүнүүдө.

Ал эми кийинки кезде Улутту сактап калчу башкы касиет жана улуттук аң-сезимди калыптандыруучу “улуттук идея” катары көтөрүлүп жүргөн экономика, башкача айтканда байлык, дал ушул үч нерсени сактоого жана өстүрүп, өнүктүрүүгө кызмат кылышы керек. Анткени тили, тарыхы жана дүйнө тааным өнүкпөгөн Улут узак өмүр сүрө албайт.

Биз “улуттук экономика” деген сөздү айтканда миндеген жылдар бою улуттун материалдык казынасын толтуруп келген мурастарды, ал эми “улуттук идеология” деген терминди пайдаланганда миндеген жылдар бою улуттун рухий аң-сезимин калыптандырып келген дөөлөттөрдү түшүнөбүз.

Бирок, идеологдор ушул убакка чейин экономиканы улуттук идеология катары көрсөткөн саясат жүргүзүп, элдин башын айлантып келишти. Натыйжада экономика да, улуттук маданият да өнүкпөдү. Тескерисинче, улуттук экономика кыйрады, улуттук рухий кайра жаралуу да болгон жок. Эмне үчүн? Анткени, Улуттук идеологияны негизинен “орусташкан”, “европачыл”, кайсы бир эл аралык уюмдардын акчасына сатылып кеткен чала билимдүү патриоттук духу өтө төмөн саясатчылар жүргүзүп келатышат. Бир убактарда европалык еврейлердин акчасына сатылып кеткен дал ушундай чиновниктер Батыштын илим-билимин жана маданиятын даңазалап

олтуруп, дээрлик 600 жылдан ашык дүйнөнүн жарымын ченгелине мыкчып турган улуу Осмон империясы ичинен ыдыратып, кыйратып жок кылышкан болчу.

Улут дайым эле кырылып жок болбойт. Ал башка бир улутка кошулуп, сиңип кетип да атын өчүрөт. Мисалы, 1922-жылы “СССР” деп аталган социалисттик системадагы улуу империя түзүлгөндө, анын курамында 198 улут бар болчу. 1991-жылы ушул улуу Империя чачылып жок болор алдында анын территориясында 101 гана улут калганы расмий документтерде белгиленген. Калганы кайда кетти? Кырылып жок болдубу? Жок. Алар улуу шовинисттик саясаттын натыйжасында орус ташуу процесине кабылып, 70 жылдын ичинде өздөрүн тарыхтын топурагына тирүүлөй көмүүгө мажбур болушту. Башкача айтканда, ал улуттар, акырындап адегенде тилинен, анан тарыхынан, анан аны менен кошо дүйнө таанымынан айрылып, элдер достугун даңазалаган интернационализм идеясын жамынган бойдон улуу орус элине сиңип кетишти.

Бүгүнкү күнү ал “улутсуздук” идеологиясы (интернационализм) “ирилешүү” идеологиясы (глобализация) деген аталыш менен бүткүл дүйнөлүк деңгээлде кайра жанууда. Бул дүйнөлүк саясат ар кандай элдер менен мамлекеттер ортосун мурда болуп көрбөгөндөй жакындаштырып, алардын алдындагы проблемаларын да жалпылаштырды. Этностук түшүнүк менен кеп кылганда, кайрадан майда элдердин чоң элдерге сиңип, жок болуп кетүү же кайсы бир аймактарда жашашкан чекаралаш элдер “евросоюз” түрүндөгү конфедерацияларга биригүү же тектеш элдер кошулуп, бир улуу Улутка айлануу талабы келип чыгууда. Бир жагынан орустук, ага кошулуп европалык массалык маданияттын жана ирилештирүү идеологиясынын таасири күчөсө, экинчи жагынан океан улут – кытайдын толкуну күн чыгыш тоолорунан ашып төгүлүп, Борбор Азия аймагын каптай баштады. Мына ушундай кырдаалда: “Эми биз – кыргыздар эмне кылышыбыз керек?” “Улут катары кантип сакталып калабыз?” деген суроолор коюлуп отурат.

Эгер улут катары сакталсак, анда өз алдынча жашаган эркин мамлекетибиз да болот. Маселе мына ушунда. А эгер улут жок болсо, анда ал түзгөн мамлекет да акырындап, ал балким жарандык согуш менен өз өмүрүн аяктайт. Тарыхтын татаал тажыйырбасы ушундай.

Биздин алдыбызда эки жол бар. Анын бири 16-кылымда

улуттук негизде кайра түзүлүшкөн Европа мамлекеттеринин тарыхый тажрыйбасын пайдаланып, Улуттук Кайра Жаралуу процесин тездетүү жана күчөтүү. Тагырак айтканда, улуттук тилибизди өнүктүрүү, түпкү тарыхыбызды изилдөө, улуттук дүйнө таанымыбызды мезгилге ылайык тактап жазып чыгуу. Максат: руху күчтүү, билимдүү, бай, бакыбат заманбап Улутка айлануу.

Андан кийин Борбордук Азия элдеринин “евросоюзун” түзүүгө катышуу. Бул биздин өз алдыбызча улут катары сакталып калуунун экинчи жолу. Бирок, бул жол да баары бир бизден рухий көрөңгөсү кубаттуу улут болууну талап кылат. Ошондуктан, кандай болгон күндө да биз тезирек бутубузга туруп, тапкан байлыгыбызды Улутту сактап калчу жана аны духу күчтүү улуу улутка айлантчу касиеттерди өнүктүрүүгө карай багытташыбыз керек.

Бүгүнкү күнү эл ичиндеги кээ бир адамдар ар кандай жолдор менен орус тилине мамлекеттик статус берүүгө, кыргыз тилин өнүктүрүүгө каршы экендиктерин ачык эле билдиришүүдө. Алар улуттук тилди сактап калууга умтулган адамдарга “улутчулдар” деген саясий ярлык тагып, өздөрүн мамлекеттин ынтымагын көздөгөн “акылдуу” адамдар катары көрсөткүлөрү келишет. Бирок, алар баштап бараткан жол эртеби-кечпи Кыргыз мамлекетин жарандык согушка алып келерин, анткени бул табигый өнүгүү жолу эмес экенин, Мамлекеттин өзөгүн түзгөн Уютку Улуттун эркине каршы аракеттер дайым ушундай болорун алар билгилери да келишпейт. А балким алар атайылап Кыргыз элин ушул жол менен алып баратышкандыр?

А чынында азыркы учурда эки гана адам бири-бирине каршы аракеттерди жасоодо. Алардын бири “улутчул”, экинчиси – “улутсуз” адамдар. Бизге бул эки адамдын кимиси керек? Албетте, улутчул адамы. Анткени, улутту дал ошол улутчул адам сактайт. Ал эми улутсуз адам үчүн Улут болобу, болбойбу – ага баары бир. Эң башкысы өзү аман жүрсө, жакшы жашаса болду.

Батыш элдеринин түшүнүгүндө “улут” бир этносту эмес, Мамлекеттин жалпы калкын түшүндүрөт. “Эл” менен “улуттун” айырмасы: Эл – мамлекети жок улут, Улут – мамлекети бар эл. Демек, “улутчул адам” деген сөздүн башкы мааниси “мамлекетчил адам” деген түшүнүктү берет.

Бир таанышымдын: “Айда адамдар жашайбы, жашабайбы – мага баары бир” деп айткан сөзү эсиме түшөт. Анысы сыңарындай, жеке

өзүнүн гана кызыкчылыгын көздөп, бай болуудан башканы ойлонбогон улутсуз адамдарга, Кыргыз улуту эртең бар болобу же жок болобу, баары бир.

Ошондуктан бүгүнкү күнү сөз орус тилин окутпоо жөнүндө эмес, кеп Кыргыз тилин чыныгы мамлекеттик тилге айлантай, андан нары аны өнүктүрүп отуруп, Кыргыз улутун жок болуп кетүүдөн сактап калуу тууралуу баратат. Бүгүнкү күн, дүйнө элдеринен бир гана орус тилин эмес, андан да жогорку деңгээлде англис тилин жана компьютерди үйрөнүүнү талап кылууда. Дал мына ушул багыттар жана ушундай аракеттер азыркы учурда Кыргыз мамлекетинин Улуттук саясатынын негизги бутактарынын бири болушу керек. Биз Кыргыз улутун жок кылуу аракети менен жашап аткан же анын тагдырына кайдыгер караган “киргиз” адамынын эмес, Кыргыз улутунун келечегин ойлоп тынчсызданып жүргөн кыргыз адамынын укугун коргошубуз керек. Ушул убакка чейин бул нерсе тескерисинче болуп келүүдө. Эми ал катаны оңдоп, кыргыз тилинин тагдыры – ал Кыргыз улутунун тагдыры экенин жакшы түшүнө турган мезгил келди. Бул - биз жаңы ойлоп тапкан “велосипед” эмес. Бул - бүгүнкү күнү улуттук негизде түзүлүп, жашап жаткан дүйнө элдеринин 95 пайызынын тажрыйбасы. Аны көрө албаган жана көргүсү келбеген саясатчылар жана өлкөнү башкарып турган адамдар “улутсуз адамдар” катары айыпталууга тийиш. Анткени алар Улутка эмес, Улутту жок кылуучу дүйнөлүк ирилиешүү (глобализация) идеологиясына кызмат кылып жаткандар болуп саналат.

Кээ бир адамдар айтып жүрүшкөндөй: “техника” өнүкпөсө, андан улут жок болбойт. Ал турсун билими жок улут да жашай берерин тарыхтан жакшы билебиз. Динин өзгөртүп да, же башка динди өзүнө ылайыкташтырып, кабыл алып да, Улут жашоосун уланта берет. Бирок, Тил жок болгон күнү Улут жок болорун баарыбыз жакшы түшүнүшүбүз керек.

Эң акырында айтарым, “биз жок болбойбуз”, “биз байыркы улутпуз”, “биз улуу элбиз” деп кур чиренүүнүн кереги жок. Ушинтип өзүн өзү жооткотуп атып, көп улуттар жок болуп кеткенин биз тарыхтан жакшы билебиз. Аны өйдө жакта да айттык. Тилге жасаган кайдыгер мамиле – улуттук чыккынчылык катары каралмайынча, биздин улут жок болуу жолундагы жашоосун уланта берет.

Ушундан улам бир нерсени айта кетейин. Байыркы кыргыздар эки адамды: жалган

сүйлөгөн адамды жана ууруну өлүм жазасына тартышкан. Ал эми чыккынчыны тогуз жолдун тоомуна казыкка отургузуп, атасынын моюнуна баласынын башын кесип, илип коюшкан. Ошондон улам ал адам чыккынчынын атасы экенин билишкен. Ушундан өткөн жаза жана кордук болобу?! Андайлар эптеп бир жолун таап, өзүнүн боюн өзү аскадан таштап, же дарыяга ыргытып, же өзүн өзү канжар менен уруп өлүүгө мажбур болушкан болуу керек?

Жаман адамдардын өзүнө жараша мамиле жасалганы үчүн Кыргыз эли орто кылымдарда идеал коом түзгөн калк катары Азербайжан элинин улуу акыны Низами тарабынан “Искендер наме” поэмасында даңазаланып ырдалган. Байыркы кыргыздар тууралуу араб саякатчысы Абу Дулаф тарабынан жазылган маалыматтар да башка элдерди таң калтырып, суктанткан.

Бүгүн эл бузган, коомду буллаган андай адамдарга өзүнө жараша мамиле жасалбагандыктан, “улутчул” адамдар “улутсуз” адамдарга көз каранды абалда жашаган мезгилди баштарынан кечирип жатышат. Эки жүздүүлүк, элди алдап, калп айтуу бүтүн көнүмүш адатка айланды. Эзели элибиздин кыздары денесин сатып жан баккан эмес эле, бүгүн алар нары бери өткөн эркектердин жолун тороп, ар кайсы көчөнүн бурчтарында турушат. “Кары калыстыктан тайса, жаштан ыйман кетет” деген элибиз. Ошондон уламбы, улукту сыйлап, улууну урматтоо, кичүүгө ызаат көрсөтүү да түгөнүп баратат. Эзелтен эрдик көрсөтүүгө тарбияланган кыргыз баласы бүгүн аны унутуп, кара курсагы үчүн семичке, сигарет сатып, эртеден кечке базарда отурат. Улут өзүнүн түпкү касиеттерин өчүрүп, ата-баларынын осуяттарын унутууда, өзүнүн асыл өзгөчөлүктөрүн жоготууда. Акылман элдин акылы азайууда, эр эл эрдик жасаганды унутууда. Эми эмне кылабыз? Кантип улутту сактап калабыз? Кантип мурунку жакшы сапаттарыбызды кайра калыбына келтиребиз?

Ал үчүн Улуттун күчүн топтоп, аны улут атын жок кылбай кармап турган эң башкы касиетти сактап калууга багытташыбыз керек. Эң башкы касиет – ал тил. Тилди сактасак, улутту сактайбыз. Тилин сактаган улут, тарыхын сактайт, тарыхын сактаган улут дүйнө таанымдарын жоготпойт, каада-салттарын, нарктарын, ырым-жырымдарын, улуттук оюн-зоокторун калыбына келтирип, улуттук баалуулуктарын кайра жандандырат. Ал үчүн мамлекет Улуттук тилди Улуттук саясаттын уңгусуна айланташы зарыл.

Байыркы кыргыздардын жазма тили жөнүндө баян

Кадырали КОНКОБАЕВ,
Кыргыз Республикасынын
илимине эмгек сиңирген
ишмер, түрколог

“Капка ийнени ката ал-байсың” деген кыргыздын бир айтымы бар. Анын сыңарындай, чындык “чыркырап жүрүп”, акыры өз ордун, өз нугун, тарыхтын сыр катмарларында катылып кеткен байыркы аталардын издерин табаары бышык. “Жети атасын билбеген...” дегендей миндеген жылдар аралыгындагы узак мезгилдин бүктөмдөрүндө элге, журтка бүдөмүктөнүп кеткен кубулуштар, окуяларды сырлары ачылат. Канча жылдар өтсө дагы болгон нерседен из калат. Кыргыз тарыхында бир кездерде болгон окуялар тарых бүктөмдөрүндө купуяга, сырга айланган имиштер үстөмдүк кылып кеткен. Натыйжада, тарыхтагы болгон көп окуялар, кубулуштар башкача аталып, ал окуя, кубулуштардын аттары да, зат, мазмундары да башкача кабыл алынып кеткен. Түрк элдеринин, алардын ичинде, кыргыз элинин да тарыхында, маданиятында руханий түшүнүктөрү башкача аталып, бүдөмүк, күдүк түшүнүктөргө элдер да, окумуштуулар чөйрөсү да ишенип кетишкен. Адамдардын түшүнүктөрүндөгү калыптанып калган ойлорду, пикирлерди өзгөртүү азыркы учурда өтө кыйын, мүшкүл иштердин катарына кирет.

Менимче, түркологияда, анын арасындагы кыргыз таануу, кыргыз тил таануу илимдериндеги жогоркудай күдүк жараткан түшүнүктөрдүн бири – байыркы түрк жазуу эстеликтери, байыркы түрк тили, Орхон-Енисей эстеликтеринин тили, байыркы түрк рунасы, байыркы түрк жазма тили деген сыяктуу аталыштар менен бүткүл түрк элдеринин ойсанасында, түшүнүктөрүнө сиңип калган терминдердин нукура маанисин таануу учуру келди десек болот. “Ала кушту да атынан атоо керектигинен” улам, ушул макаланы жазууну туура көрдүм. Себеби, бул сөз айтылышы керек болчу. Эртеги-кечпи айтылаары бышык эле. “Манастагы” “Кырылган сайын кычаган, кыргыз, Түгөнгөн сайын түтөгөн, кыргыз” деген накылдын бир чындыгын ачык айтуунун учуру келди десек болот. Азыркы кыргыздардын ата-бабалары өздөрү жазган тексттерде тарыхый

издерин, жазма тилинин үлгүлөрүн, демек, жазууларын калтырышкан. Ал жазуулардын үлгүлөрү жүздөп саналат. Ошол жазууларды жүз жылдан ашык убакытта изилдөөнүн натыйжасында (С.Е. Малов, И.А. Батманов, С. Сыдыков, Ч. Жумагулов, К. Сейдакматов, Д.Д. Васильев, Ж.Алиылмаз, И.В. Кормушин, В.Я. Бутанаев, М. Эрдал, И. Невская, Л. Тыбыкова, О.Мерт, Х. Ширин, В. Тишин, К. Конкобаев, Н. Усеев, Н.Шабданалиев ж.б.) байыркы түрк жазма эстеликтери деген жазуулардын мазмунуна, тарыхый жагдайларына ылайык өз аттары менен атала баштады.

Байыркы түрк жазма эстеликтери түрк мамлекеттеринин тарыхый доорлорунда жаратылган жана колдонулган.

Бул макала Кыргыз каганатынын дооруна таандык болгон байыркы кыргыз адабий жазма тили жөнүндөгү маселени элге, журтка тааныштыруу максатында даярдалды. Анда эмес, бул маселенин ар түрдүү жагдайларына көңүл буруңуздар.

Ошентип, урматтуу окурман, айтыла турган ой-пикирлердин негиздемеси, далили барбы? Же баягы эле куру сөзбү, куру дымакпы? Менимче, куру сөз, куру дымак эмес! Далилдүү фактыларга көңүл бурулушу зарылдык болуп эсептелет.

Маселе окурманга түшүнүктүү болуш үчүн кыргыз тилинин табияты жана жаратылышындагы эки кубулушка: элдик оозеки жана жазма адабий тилдер түшүнүгүнө токтоло кетүү зарылдыгы бар. Алар эмнелер? Жазма тилдин пайда болушунда теориялык жактан эске алына турган жагдайлар жана элдик оозеки тил менен анын карым-катышы жөнүндө окурмандын так түшүнүгү болушу керек.

1). Элдик оозеки тил жана анын өзгөчөлүктөрү. Кыргыз элдик оозеки тили ата-замандардан бери эле кыргыздар оозеки колдонуп келген крам-катыштын, өз ара байланыштын тили болгон. Элдик оозеки тил дагы өзүнүн өнүгүүсүндө, азыркы абалына келип, калыптануусунда бир топ татаал кубулуштарга тушуккан. Академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин эң акыркы аныктама-сында азыркы кыргыз элдик оозеки тили: ичкилик, же кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектиси; түштүк, же кыргыз тилинин түштүк-чыгыш диалектиси жана кыргыз тилинин түндүк диалектиси болуп, чоң үч топко бөлүнөт. Бул бөлүнүш кыргыз элинин этникалык курамында: ичкилик, оң жана сол топторун да туюндурат.

2). Жазма тил, же жазуу тилинин эң башкы өзгөчөлүгү – коомго бириккен элди, элдерди башкарууга

байланыштуу болгон. Түрк элдеринин тарыхый басып өткөн калыпташуу жолдооруна, алардын этаптарына караганда түрк элдеринин жазуу тилин колдонуулары ошол элдер курган мамлекеттердин тарыхый жагдайларына жараша болгондугун байкоого болот. Бул проблема түркологияда көптөгөн ой, пикирлердин пайда болушуна түрткү болгон жана көз караштардын ар түрдүүлүгү али да болсо уланууда.

Ал эми болжол менен 5 – 12-кылымдар арасында колдонулган, жогоруда жазылгандай, байыркы түрк жазма эстеликтеринин тили бирдиктүү тил болгон эмес. Тилдик каражаттардын жазма эстеликтерде колдонулгандыгына караганда байыркы түрк мамлекеттеринин доорлорунда адабий тил менен элдик оозеки тилдердин ортосунда айырмалар болгон.

Мисалы, белгилүү түрколог Эдгем Рахимович Тенишевдин далилдүү пикирлерине караганда байыркы кыргыздардын тилинин калыптануусунда 3: 3 – Д – Й доор болгон. Кыргыздардын Енисей жазма эстеликтеринин тили Д тил болсо, а элдик оозеки тили 3 тил болгондугун Енисей кыргыздарынан тараган азыркы түрк тилдеринин тилдик каражаттарынан байкоого болот. Мисалы, Енисей жазма эстеликтеринде адак сөзү эки мааниде учурайт. “Адак I – аяк, бут: Төрт адак йылкым, сегиз адаклыг барымым (Төрт аяк жылкым, сегиз аяктуу байлыгым)”. Адак II – аяк, соң, акыркы: Эр эрдимим адакы эгечиме, эгмеч, эгет йерилтим (Эр эрдигимдин аягында эжелеримден, аялымдан, кызматчы аялдардан айрылдым). Бул маалыматтар шакиртим Нурдин Усеевдин изилдөөлөрүнүн натыйжасында белгилүү болду. Нурдин Усеев, Негизбек Шабданалиев жана дагы башка окуучуларым жөнүндө өзүнчө кеп кылыбыз, буюрса. Себеби, алар азыркы кыргыз тил таануу илиминде колго алынбай келе жаткан орчундуу маселелерди изилдөөлөрдү жүзөгө ашырып жатышат. Жакында эле басмадан жаңы чыккан Нурдин Усеевдин “Кыргыз кагандыгы (VII - IX) жазма эстеликтери I: Лексикасы жана текст-

тер. – Бишкек, 2022. – 678 бет” аттуу көлөмдүү, терең мазмундуу илимий монографиясы менин редакциямда жарык көрдү жана жогоруда айткандардын бир далили экендигин белгилөөгө болот.

Эң кызыгы адак сөзү кыргыз тилинин ичкилик диалектисинде жана бир катар учкул сөздөрдүн курамында да колдонулуп келүүдө. Мисалы, АДАК Өзгөндө, Араванда, Таласта. 1. түгөнүү; аяктоо; кечээле адак болгон; 2. Чүйдө аяккы; алп адагы Ормотой, тулпар адагы - Тайтору. Туунду сөздөрдө да колдонулат. Мисалы, АДАКТА Таласта, Жерге-Талда. аякта, бүтүр; уруудун тарашы адактады. АДАКЫ Жерге-Талда. 1. аяккы, кийинки, арткы; адакы торпок алты мал, өгүз баштап сегиз мал; 2. уруунун аты.

Бул мисалдар Жээмбай Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” жазылган. Мындан башка да ондогон маалыматтар бар экендигин айта кетсек болот.

Демек, кыргыз тилинин элдик оозеки түрү да, адабий жазма түрү да өздөрүнүн өнүгүү, калыптануу жолдорунда нечендеген өзгөрүүлөргө учурагандыгы талашсыз.

Кыргыз тил таануу илиминдеги эң чоң маселелердин бири элдик оозеки кыргыз тилинин тарыхын калыбына келтирүү болуп саналат. Енисей жазма эстеликтериндеги кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин түзүлүшүндө ар түрдүү тилдик каражаттарынын ортосундагы айырманын чоң экендигин жогорудагы мисалдардан байкоо кыйынга турбайт.

Ошентип, 2224 жылдан бери тарыхта аты аттын кашкасындай болуп жазылган кыргыз элинин колдонгон эки тили бар. Анын бири – кыргыз элдик оозеки тили жана экинчиси, кыргыз адабий жазма тили.

Кыргыз калкы биле жүрө турган тарыхый маалыматтар абдан эле арбын. Бирок, өкүнүчтүү жагы, изилдөөлөрдүн ырааттуу жүргүзүлбөгөндүгүнүн натыйжасында азыркы учурларга чейин бүдөмүк болуп келе жаткан проблемалардын бири – байыркы кыргыз жазма тилинин маселелери.

Жазма тилдин чыгышынын эң башкы шарты – мамлекеттин болушу. Эгер эл курган мамлекети болсо, жазма тили да мажбур пайда болгон.

Кыргыз эли өз тарыхында бир канча мамлекеттердин куруучулары болгон. Ошолордун эң көрүнүктүүсү 840-жылы курулган Кыргыз каганаты. Бул тарыхка чейин да кыргыз мамлекеттери болгондугу белгилүү. Кийинки доорлордо да болгон. Аларга ыңгайы келгенде токтолуу мүмкүнчүлүгү болоор, буюрса. Бул жерде эгемен кыргыз мамлекетинде байыркы жазма тилдин жана аны жараткан кыргыздардын жазма тил, кыргыз мамлекети түшүнүктөрү жөнүндө учкай токтололу.

1. Байыркы кыргыздардын түрк элдеринин арасында тарыхта аты аталганына быйыл туура 2224 жыл болду. 2001-жылы “Кыргыз” этнониминин тарыхта аталышынын 2200 жылдыгын Кыргыз-Түрк “Манас” университети эл аралык чоң түркология конгрессин өткөрүү менен белгиленип, конгрессте далилдүү илимий билдирүүлөрүн сунуш кылган, атактуу түркологдорго Кыргыз Республикасынын ордендери, медалдары жана илимий наамдарды ыйгаруу менен коштолгон. Тарыхый бир чындыкты ушул жерден эскере кетүү зарылчылыгы бар. Себеби, бул демилгеге негиздеме жазып, өткөрүүнү сунуштаган жана аны колдогон “Манас” университетинин ошондогу ректор өкүлү, атактуу тарыхчы-түрколог Решат Генчтин жана ошол кездеги “Манас” университетинин доценти Кадырали Конкобаевдин эмгектери айтылбай, үзүрүн башкалар көрүштү... Ушул конгресстин өткөрүлүшү “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын өткөрүү” боюнча ООНдун чечимине негиз болгон. Бул конгрессти өткөрүү боюнча негиздеме жана Ак үйгө жиберилген каттардын көчүрмөлөрү менин архивимде сакталып турат. Кыргыз Республикасынын биринчи Президенти Аскар Акаевдин, анын мамлекеттик катчысы Осмонакун Ибраимовдордун демилгени колдоп, ООНдун чечимдерине чейин жеткирген эмгектерин да баалай жүрүшүбүз керек деген ойдомун. Себеби, ата-замандардан бери биригүү, ынтыкмакташуу, уюмдашуу сыяктуу түшүнүктөр ар бир адамдын, элдердин, коомдордун кыялындагы үмүтү болуп келүүдө. Мамлекеттүүлүгү 2224 жыл болгон кайсыл элди азыр мисалга тарта алууга болот. Колдун он манжасы менен гана санай аласыз. Мамлекеттин болушу, анын туруктуулугу, натыйжаларына карап, анан бүтүмгө келүү керек.

САГЫМБАЙ МАНАСЧЫ ТИЛМЕЧ КОМПЬЮТЕРДИ БИЛГЕНБИ?

(Эпикалык акыл-эс чабыты)

Жамгырбек БӨКӨШОВ,
Профессор, философия
илимдеринин
доктору (КТМУ)

Барган сайын манас-таануунун жаңы кыйырлары ачылып, мазмуну байып, байыркы эпос фольклорго тиешелүү чыгарма кыязында «эстетикалык» гана муктаждыкты канааттандырган текст иретинде каралбастан, кыргыз рухунун башаты, негизи, түркүгү катарында улам жаңы кырын ачып, көмүскөдө жаткан маани-мазмуну уккан кулакка, сезген жүрөккө жете баштады. Биздин макаланын максаты эпостун айрым эпизодуна таянып, эпикалык акыл-эс чыгармадагы баяндын, образдардын, сыпаттамалардын негизинде турган трансценденталдык структура (көрүнө чектен ашып, көмүскө турган түзүм) экенин, “Манас” эпосунда айтылчу канон кейпиндеги калыпка түшкөн сюжет, образ, формула, символдор дал ошондондон азык аларын, буларды азыркы доордун рух мейкинине ылайык чечмелөө ошол тереңде жашынган структураны кандайча когнитивдик реконструкция жасап, азыркы билимдин тилинде айтып беришибизге жараша болорун белгилеш. Бул оңой-олтоң эле ишке ашчу милдет болбогондуктан, биз изилдөөнүн жалпы багытынын гана аныктоого ниеттенип отурганыбыздан улам, кеп болуп жаткан методологиялык маселе макаланын кошумча аталышында, кашаа ичинде туюнтулду. Ал эми макаланын тике аталышы окурмандын бүйүрүн кызытыш үчүн тандалганын кыраакы адам айттырбай эле түшүндү го деп санайбыз.

“Манас” эпосунда мындай бир эпизод бар. Аяр кыз (кытай) Кемек чалдан (кытай) улам хан Кошойго айтат:

“Ошо чалдын мойнунда,
Жетимиш баштуу буту бар.
Мойнуна алып илерсиң.
Жетимиш түрлүү тил болсо,
Немесин койбой билерсиң” (Сагымбай Орозбаков. Манас. 2-т., 62-бет).

(Баса, айтылуу жазуучу Кубатбек Жусубалиев кыргыз философияны “неме” дейт деп бир айтканы бар. Бекер

айтпаса керек. Кезеги келгенде “неме” деген сөздүн философиялык маанисин талдарбыз).

Кошой аяр кыздын кеңешине көнүп, Кемек чалдын мойнун кыя чаап, анын мойнундагы бутту өз мойнуна илет.

«Ичи көндөй сары алтын,
Киндигинде ачкыч бар,
Бурап көрсө сөз чыгар» (63-бет).

Көңүл бурчу жагдай: бул саптарда тек гана бир сыйкырлуу буюм эмес, буттун техникалык мүнөздөмөсү берилип жатат. Тилден тилге дароо которуш ишинин технологиялык бир элементи белгиленип жатат.

Калаага кирип караса,
Кайнаган калың эл экен...
Биринин тилин билбеди.
Моюндагы бутунун
Ачкычын бурап ийгени.
Алардын тили Кошойдун,
Кулагына киргени (64-65-беттер).

Андан кийин эпосто Кошой туткун бала менен фарсы тилинде, аяр кыздын ата-энеси менен кытай тилинде сүйлөшкөнү айтылат.

Арийне, жетимиш тил эпостук, фольклордук санак катары эсептелиши керек дейли. Ошентсе да, бул эпизоддон ар кыл тилде сүйлөгөн көп эл коомдук-тарыхый муктаждыктан улам белгилүү бир социал аянтта бет келишип, кайсы бир маселелер боюнча сүйлөшүп, макулдашып, бирин бири угуп, жетишерлик деңгээлде түшүнүп, чечим кабыл алып, карым-катыш күтүп, демек, баары эле полиглот болбогон соң, бир тилден экинчи тилге дароо которуш талап этилери көрүнөт.

Эми “бут” деген эмне экенин тактап коюлу. К. Юдахиндин сөздүгүндө “бут”- “идол, икона” (Кыргызча-орусча сөздүк. 162-бет). К. Карасаевдин сөздүгүндө “бут”- “табына турган сүрөт же тулку” (Өздөштүрүлгөн сөздөр. 75-бет). Ал эми “Манас” энциклопедиясында “бут”- “ар түрдүү металлдардан (алтын, коло, жез, чоюн ж.б.) адам турпатында куюп жасалган жана кооздолгон (мисалы, эпосто башы алтын, тиши бермет, көзү жакут ж.б. түрлөрдө айтыла берет), ар кандай өлчөмдөгү сыйынуучу сүрөт, айкел” (245-бет).

Көрүнүп тургандай, анча-мынча айрымасына карабай, үч сөздүктө тең бир эле нерсе тууралуу сөз болуп жатат. Биздин оюбузга болсо “Манастын” жогорку саптарын укканда же окуганда тилмеч компьютер же бир тилден башка тилге дароо которчу программа орнотулган чөнтөк телефон келет.

Обу жок мактансак, Сагымбай Орозбаков тилмеч компьютерди билген демекпиз. Эпос Сагымбай манасчынын оозунан 1920-жылдары, башкача айтканда, мындан бир кылым мурун жазылып алынган. Ал эми тилме-тил дароо которгон чөнтөк телефонду биз азыр гана билип жатабыз, жакындан бери гана колдонуп жүрөбүз. Андан дагы ашыра мактансак, мындай техниканы 1000 жыл мурун хан Кошой колдонгон десек болот. Албетте, бул тамаша кеп.

Чындап кеп кыла турган маселе мындай. Эпосто таң калтырган, керемет, фантастикалык, мистикалык мүнөздөгү элементтер көп эле кездешет. Андай учурду “жомокто баары боло берет” деген кыялда жеңил-желпи карап койсок да ката эместей көрүнөт. Бирок, мындай көнүмүш, адатка айланган жол эпостун нукура маани-мазмунун далдаалап, тереңде жаткан сырларынан куржалак калтырат. Атүгүл демейкидей эле туюлган бир сыпаттама, мүнөздөмөлөрдүн эпикалык жүгүн чындап баалаганга жолтоо болот. “Эпикалык акыл-эс” деген түшүнүккө басым жасап жатканыбыз муну методологиялык ачыктардын бири катарында колдонсок, чыгарманы тереңдеп түшүнүшкө көмөк болобу деген ниет. “Манас” эпосунун бир топ варианты бар экени маалым. Аларда сюжет, композиция, образ, кейипкерлердин кылык-жоругу, окуялардын сыпатталышы жана башка жагынан айрымалар орун алат. Ар манасчы өзүнүн талант-шыгына, тажрыйбасына, үйрөнгөн мектебине, өнөр максатын түшүнүшүнө ылайык ар кандай айтат. Деген менен, “Манас эпосу” деп аталган рух туундусун бириктирген, ар кыл көркөм элементтерди бир уучка жыйнаган, алардын туруктуу негизин түзгөн, бирин бирине эп келиштире кынаган, кураган бир башат, булак бар. Баары ошондон агып чыгат, ошондон азыктанат. Эпоско тиешелүү ар нерсенин орду ошону менен аныкталат. Аны биз “эпикалык акыл-эс” деп туюнтуп, трансцендентал структура катары мүнөздөп отурабыз. Анткени ал манас айткандардан, эпос уккандардан, окугандардан өйдө турган, жеке адамдардын инсандык өзгөчөлүктөрүнө көз каранды эмес, өзүнчө уюп, уюштурулган, калыптанган, өз мыйзамына ылайык жашаган маани мейкини. Кадимкидей көрүнгөн, угулган, сезилген нерселердин артында көмүскө турган, бирок, алар-

дын баарын туташтырып, орду-ордуна койгон, түшүнүш-чечмелеш багытын нуктаган акылый түзүм. Ошондуктан трансцендентал философияны түптөгөн ойчул Иммануил Кант курчаган дүйнөнү таанып-билиште акыл-эс башкаруу, жөнгө салуу кызматын, регулятив функцияларын аткарат деп далилдеген. Ошондуктан дүйнөгө таанымал драматургдардын бири Бертольд Брехт өзүнүн жаңы нукта жазган чыгармаларын “эпикалык театр” атап, мунун башкы өзгөчөлүгү иретинде чыгарма ири алдыда көрөрмандын демейки аң-сезимине эмес, акыл-эске эсептелгенин, терең мааниге жетиш үчүн эпикалык масштаб талап этилерин атайын ушинтип белгилебесе керек.

Эми кеп тизгинин “Манас” эпосун иликтеп-изилдөөнүн методологиясына бурсак, анда төмөнкүдөй методологиялык багыт же стратегияларды ажыратсак ылайык деп эсептээр элем:

1. “Натурализм”. Бул багыттын өзөгүн эпосту окуп же угуп коюш жетиштүү деген көз караш түзөт. Текст менен окурмандын (же угармандын) карым-катышы тикелей, ортосу бош, табигый кейипте ишке ашчу процесс саналат. Бул стратегиянын башкы кемтиги- “Манасты” тек гана жомок, фольклор чыгармасы, эригип-зериккенде көңүл ачыш үчүн ойнолгон “эстетикалык” объект катары карашка түткөнүндө, демек, эпосту тар, үстүрт баалаганында.

2. “Үгүтчүл мамиле”. Шарттуу түрдө ушинтип аталган стратегия- эпосту ооз көптүрүп, курулай мактоо, конкрет далилдерге таянбай эле куру сөз менен чектелген учурлардын артында турган багыттама десек болот. Албетте, “Манас” эпосун даңазалап, барктап, жогору баалап, жаш муунга жана башка элге тиешел деңгээлде жеткиришибиз абзел. Бирок, бул- айтылган жерде кала берчү, уккан кулактын сыртынан кетчү куру мактоо болбошу зарыл.

3. “Герменевтикалык мамиле”. Мындай методологиялык стратегия изилдөөнү эпостун мазмунун түзгөн нерселерди- түйүндүү сөздөрдү, каймана айтымдарды, калыптанган сыпаттамаларды, негизги образдарды, кейипкерлердин жорук-жосунун ж.б.- чечмелеп талдоого, сөзмө-сөз кабылдоо менен чектелбей, кеңири алкакта көмүскөдөгү маанисин ачыкташ, көрүнбөгөн кызматын аныкташка багыттайт. Бул- жемиштүү жол. Ток этерин айтканда, биз “Манас”

эпосунун герменевтикасын курашыбыз, байытышыбыз зарыл.

Философиялык ойломдун негизинде феноменологиялык, герменевтикалык жана онтологиялык методдордун айкалышкан биримдиги турат. Бул жерде кеп Гуссерль негиздеген феноменология же Гадамердин ысымына байланышкан герменевтика тууралуу эмес. XX кылымда тараган бул философиялык багыттардын өз тарых-таржымалы, орду, вазийпасы бар. Кеп методологиялык мамиле туурасында. Философиялык талдоого татыктуу нерсени адегенде феномен түрүндө аныкташ талап этилет. Феномен- өзүн өзү айгинелеген, өз турум-турпатына ээ, бирдиктүү, бүтүн кубулуш. Аны биз- адамдар- сөзгө кошобуз, кеп кылабыз, жагдайга жараша сыпаттайбыз, ар кайсы жагынан баамдап-баалайбыз, талкуулап-талашабыз, ар кыл кейипте түшүнөбүз жана түшүндүрөбүз. Демек, герменевтикалык анализ керек. Бирок, көрүп жана сөз кылып чектелбейбиз. Оюбуз бута туткан нерсе, ойлом предмети чынында кандай, иш жүзүндө маани-маңызы кайсы, чыныгы орду кандай, эмне үчүн ушундай, кандай болушу керек эле- философия ушул өңдүү суроолорго жооп издейт. Ал эми бул онтология изилдей турган маселе. Философиянын чытырман токоюна баш бакпай, жондотуп айтканда, феноменология, герменевтика жана онтологиянын эриш-аркак биримдиги дегенибиз ушул. Муну биз онтометодология атап жүрөбүз. Демек, “Манас” эпосунун феноменологиялык катмарын ачып, аныкташыбыз зарыл. Аларды кандайча сөзгө алып, кандайча чечмелеп-түшүнүп жүрөбүз- муну талдашыбыз керек. Эң башкысы- феноменология жана герменевтикага таянып, кеп болуп жаткан дүйнө сыпатынын чыныгы маани-маңызы кандай, акыйкат түзүмү кандай- ушуну изилдеп-билишибиз абзел.

(Уландысы 13-бетте)

5

Өнөр сыры

№12
(286)

30
12
2022

kyrgyztili@mail.ru

Эсентур КЫЛЫЧЕВ

Бүчүрлөр жарылганда

Жаңы ырдын саптарында:
Жайлоонун жыты болот,
Түндүктүн кышы болот.
Колунан көөр төгүлгөн,
Устасы, узу болот.

Апамдын ыры болот,
Түштүктүн нуру болот.
Сулуунун мойнундагы,
Акак таш шуру болот.

Тоолордун кары болот,
Дайранын шары болот.
Шактары жерге түшкөн,
Карагат даны болот.
Сураба андан ары,
Бул ырдын саптарында,
Баары болот...
Баары болот...

Ичинде элдин бирөөмүн,
Илинип санга жүрөмүн.
Кыргыздын атын өчүрбөй,
Кылымдар аман жүр элим!
Кылымдар өмүр сүр элим!

Өрүгү гүлдөп Баткендин,
Өзгөчө көркү бак, жердин.
Өмүргө өмүр улантып,
Өлбөгөн жанга жаз келди.

Төгүлүп жазгы гүлдөрү,
Теребел тегиз гүлдөдү.
Каарданган кыштын кечээ
эле,
Каякта бүгүн сүлдөрү.

Өрүгү гүлдөп Өзгөндүн,
Керемет көркү көп жердин.
Теңелип күнү түнүнө,
Тез эле баары өзгөрдү.

Алайда, Арпа, Нарында,
Азыр да жатат калың кар.
Аз калды кулак төшөйбүз,
Алдыда болчу жаңы ырга.

Жаңы ырдын аты жазгы ыр,
Жазгы ырың өзү жакшы ыр.
Жазгы ыр жазда гүл ачат,
Жалпы эл сүйгөн жактырып.

Быйыл жаз бизге бат келди,
Баарына кубанч апкелди.
Жашоонун жолун улантып,
Өлбөгөн жанга жаз келди.

Күз келди...

Эмнегедир санаа чөгөт.
А балким алдыдагы кыштан улам.
Көк бети кадимкидей жетимсиреп,
Дарек жок кайкуулаган куштарыңан.

Суук болот...
Ызгаар болот алды жакта...
Тоолуктар баса кийет ичиктерин.
Күбүлүп, каалгып түшүп жалбырактар,
Теңир Тоо аймагында үшүк жүрөт.

Бул үшүк...
Ичте болот... Тышта болот,
Былбейсиң кимисинен жашынаарды.
Күз келди, эми алдыда кыш да болот,
Бүткүчө сурап коет жашыңарды.

Отун жок,
Гүлдөгөн меш ичинде,
Баягы чатыраган арчалар жок.
Үйлөр көп, короолор көп бекитилген,
Буларды айта берсең канча жомок...

Токой жок,
Токойлордо дүмүрлөр көп.
Ышкын жок, бармак башы карагат жок.
Кыйамын, жыйамын деп жүгүргөн көп,
Аз күндө бүт жылаңач калат колот.

...Күз келди...
Эмнегедир санаа чөгөт.
А балким алдыдагы кыштан улам.
Көк бети кадимкидей жетимсиреп,
Дарек жок кайкуулаган куштарыңан.

Жомок башы

Жол улаган жаңы ырга,
Жомок башы Нарында.
Жылан тилин көрөсүң,
Жалт-жулт этсе чагылган.
Күркүрөгү асмандын,
Кудум аюу чаңырган.

Аскаларда от ойнойт,
Албуут шамал озондойт.
Прометей байланган,
Азап чегет бошонбой.
Теңир Тоодо андагы,
Турмуш, жашоо ошондой.
Ашыктардын отуна,
Аска бети бозоргон.

Азап чексе ичинен,
Ал да сүйүү күчүнөн,
Кээде аптаптуу жай болсо,
Кээде тоңуп үшүгөн.
Таш кулаткан Нарын суу,
Таң каласың күчүнө.
Чыны менен ушулар,
Кубат берет кишиге.

Тээ илгери, илгери,
Адам уулу билгени.
Какшытчу экен бул жерди,
Жерге түшкөн Күн деми.
Алоо жалын күндөрү,
Чок болчу дейт түндөрү.
Бул жер тегиз чөл экен,
Жаралгандай күйгөнү.

Тээ илгери, илгери,
Адам уулу билгени.
Тоңдурчу экен бул жерди,
Жылып түшкөн Түн деми.
Бул жер тегиз муз экен,
Жылы менен кыш экен.
Бурганактуу күндөрү,
Ызгаар, суук түндөрү.

Тээ илгери, илгери,
Адам уулу билгени.
Куш өтө алгыс зоо экен,
Кырка-кырка тоо экен.
Чылгый эле таш экен,
Карагай-чер аз экен.
Күр-шар түшүп дайра аккан,
Түпсүз, чексиз коо экен.

Анан, анан бир күнү,
Өз амирин билдирип.
Жаратканым жар салат,
Бүт баарына жан салат:
Чөлгө жаткан от болуп,
Тоого жаткан боз болуп,
Карагай-чер көк болот,
Коюнунда ойногон,
Куш, жандыктар көп болот.
Коодо суусу чамынып,
Таш тирилет көк чыгып,
Жаандан кийин жарылып.
Дүйнө эми ыр болот,
Күндөн жааган нур болот.
Кышың дагы, жазың да,
Бээ саадылап, бир болот.
Жомоктогу Нарындай,
Нарындагы бул жомок!

Дүйшөн КЕРИМОВ

Эсен болуп, эстей жүр...

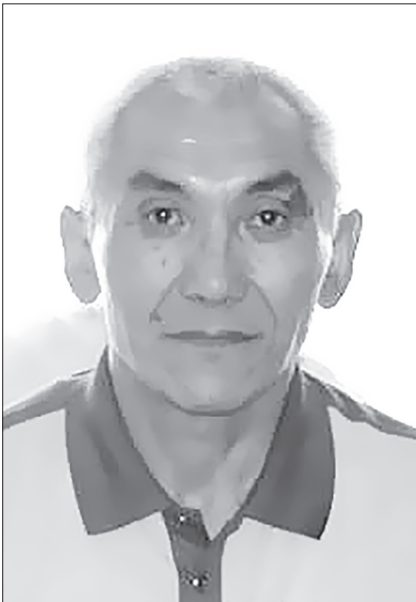
Капар ТОКТОШОВ

Жыл жаңыраар алдында «экстерди», кыргызча айтканда газетабызды ушу кезге чейин сүрөп келген «эскилерди» эстедик. Алгачкы «эскилерибиз» Эсенбай Калдаров менен Эртабылды Аттокуров эсил кайран болуп кетсе, андан кийинкиси Өмүрбек Тиллебаев эсен-аман «Эркин Тоо» газетинде иштеп, ара-чолодо ырын чүргөп акындыкты аркалоодо. А акыркы алты-жети жыл милдет түйшүгүн аркалаган экс-редактор Капар ТОКТОШОВ азыр эмне менен алек?

Табияттын мыйзамы экен: күн күн сайын, ай ай сайын, жыл жыл сайын алмашып, атургай доор бири-бирине кезек берип атканда, биз эмне экенбиз, жетекчилик алмашканы гезитке жаңы кан келди, жашарды, мурдагысынан кызыктуу, окумдуу чыга баштады. Ошондук-

тан гезит жамаатына жаңы жылда мындан да мыкты ийгиликтерди кааламакчымын.

А мен болсо элүүдөн өткөндөн бери «эптеп пенсияга чейин чыдасам, анан дароо айылга кетем, калган өмүрдү чыгармачылыкка жумшайын» деп тилек кылчумун. Эңсөө-тилегиме жетиш үчүн көл жээгинен жер да алып койгом. Эптеп жумуштан колум бошогон менен, көркөм котормого аралашып кетип башым бошобой туру. Москвалык жазуучулар ассоциациясы илгеркидей адабий байланыштарыбызды жандандыралы, эгемендик жылдарында адабий процесс кайсы нукта жүрүп атат, бири-бирибизге тааныштыралы деген демилге көтөрүп, «КМШ мамлекеттеринин азыркы адабияты» сериясы астында проза, поэзия жана балдар адабияты антологияларын чыгарып жатат. Мен ошолордун проза жана балдар адабияты жаатында кыргыз жазуучуларынын эгемендик жылдарында жараткан эмгектерин тандап, орус тилине котортуп, редакторлук кылып катыштым. Поэзия жагын Кыргыз эл акыны К. Урманбетов жөндөдү. Ачыгын айтсам, акыбалыбыз абдан кыйын. Балдар жазуучуларынын эң жашы алтымыштан ашып кетиптир, анан башкасын айтпай ак коёлу.

Ошол москвалык калемгерлердин каржысы менен «Азыркы орус прозасы» аттуу 700 беттик китепти кыргызчага которуп, басмага бердик. Буюрса жакында жарык көрөт. «КМШ өлкөлөрүнүн азыркы аңгемелери» деген альманахты да которуп даярдап койдук. Өңгөсү бүтүп кеткенсип, бизде идиректүү котормочулар да калбай баратыптыр. Ошондуктан «Өрдөк жокто чулдук бий» болуп айрымдарын өзүм оодарып

ийдим кудай өзүң кечир деп. Чыгаан редакторлорубуз болор эле, андайларды азыр күндүзү чырак менен издеп таппай калыппыз. Жаштарыбыз ушул жагын колго алса жакшы болгон турат.

Андан тышкары, чыгармачылык жаатынан өтүп бараткан жыл мен үчүн үзүрлүү болду деп айта алам. Былтыр «Коронавирустар» деген пьесам «Алтын калем» сыйлыгын алса, быйыл «Ак калпак» деген кичинекей эмгегим корей тилине которулуп, Түштүк Кореяда жарык көрүп атыптыр. Ошого эрдесип кетип бир аңгеме жазайын деп белсенди элем, аным ооздугун тарттырбай повесть болуп баратат. «Эми азыр повестти ким окуйт, айланайын?» деп, Капакеңердин кападар болуп жүргөн кербези.

Мен бул гезитти жети жылча жетектеп, анын улут деп күйгөн, кыргыз тилин сүйгөн үч миңге жетпеген окурманын өңүнөн таанып калган жайым бар, сөзүмдүн аягында ошолордун баарын кирип келаткан Жаңы жылы менен куттуктап, өзүмө эмнени кааласам ошону тилек кылмакчымын. Ал тилегим – чыгармачылык жигер, кимибиз кайсы ишти аркалабайлы – талыбаган аракет!

Аида ИШЕНАЛИЕВА, КР Президентине караштуу Мам. тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын бөлүм башчысы

Урматтуу мекендештер, Жаңы жыл кыргыз элибизге бакубат жашоо, береке жана ынтымак алып келсин. Түндү-гүбүздөн кут кирип, үйүбүздө ырыскы толуп, майрамдык маанай байырласын. Ар бирибиздин денибиз сак болуп, жашообузду жакшылыктар гана жылоолоп турсун. Жаңырган жаңы жылдагы бардык саамалыктарыбыз ийгилик менен ишке ашсын. Жаштарыбыз билимдүү жана мекен сүйөр болушсун. Жаңы жылыңыздар менен!

Энелерин сыйлаган Мароккокого алкыш!

Марокко өлкө башчысы футболчуларын куттукттоо үчүн алардын энелерин да бирге чакырыптыр. Ыраазычылыгын энелерине да айтыптыр.

Негизи мындай жакшы адаттан биз да үлгү алчудай экенбиз. Бизде олимпиада чемпиону Каныбек Осмоналиев деген байкебиз бар. Ал кезинде энесин дайыма бардык маараке-тойлорго чогуу алып жүрчү. Мындайды кийинки спортчулардан же башка кыйындардан деле көрө элекпиз. Айтмакчы, илгери улуу кишилер кайсы бир тарбиялуу жакшы баланы көргөндө, баладан мурда анын ата-энесине ыраазычылык билдирчү же ата-энесин алкачу, балага бата берчү. Эмне үчүн азыр ушундай жакшы адатты кайрадан жандандырууга болбосун...

Ээй Марокко, сага дүйнө кызыктуу футболун үчүн ырахмат айтса а биз сага энени сыйлоону даңктаганың үчүн алкыш айтабыз!

"КТ" кабар

Кутмырза ЖАКЫБАЛИЕВ, басма сөз катчысы

Урматтуу мекендештер, кызырлуу кыргыз журтум! Босогобузга кирип келген жаңы жылыңыздар менен куттуктайм!

Бул жарыкта убакыт деген уучтан куюлган кумдай токтобой агып турат эмеспи. Мезгилдер алмашып, жылдардын жылышы менен жандуунун баары алга умтулуп, жашоо үчүн күрөшөт. Ушул кубанычы менен кайгысы аралаш дүйнөдө бир жылдын кийинки жылга кезек берип, орун бошотуп тогошуусу алмустактан, тээ жыл санагы башталгандан бери жакшы маанай тартуулап, майрам катары белгиленип келет. Бирок ошол жылдардын алмашуусу майрам менен гана чектелбей "...өтүп бараткан жылда эмнелерге жетиштим да эмнелерге чамам жетпей калды, келе жаткан жылда кандай олуттуу кадам жасашым керек?.." – деп ар бир адам жеке өзүнө бир кылчайып саресеп салууга да чоң түрткү берет.

Ардактуу калың элим, кымбаттуу кыргыз калкым кирип келе жаткан жаңы жылыбыз ар бир үйгө ырыскы, береке алып келген жемиштүү жыл болсун! Кайгы-капа, таарынычтын баарын сайдын аркы өйүзүнө өткөндөй берки өйүзгө калтырып, жаңы жылда жаңы күч, жаңы дем менен учурашсак экен. "Жабыла көтөргөн жүк жеңил" дегендей, алакандай өлкөбүздүн жүгүн чогуу көтөрсөк, албетте, оордугу сезилбес эле... Демек, жаңы жылыбыз биримдиктин, ынтымактын жана жетишкендиктин жылы болсун!

Баланын күлкүсү угулуп, элибиз тынчтык-

та бейпил өмүр сүрүп, журтубуздун кулачы кеңейип, учугу узарсын. Мамлекетибиз бара-бара өнүккөн өлкөлөрдүн катарына жетип, алтургай алардан да озуп, кыдыр жылоолосун.

Жаратканым жалпыга жаздай берсин, жаздай берсе, жазбай берсин,

Теңирим журтума жайдай берсин, жайдай берсе, майлай берсин,

Эгедерим элиме күздөй берсин, күздөй берсе, үзбөй берсин,

Кудайым калкыма кыштай берсин, кыштай берсе, кыспай берсин!..

Улуттун уңгусун сактап, эл үчүн каруусун казык кылып келе жаткан мекенчил инсандарыбыздан үлгү алып, Ата Журтка, Мекенге болгон сүйүүбүз жыл алмашкан сайын артып, бекемделе берсин!..

ЖАҢЫ ЖЫЛЫҢЫЗДАР МЕНЕН!!!

№12
(286)

30
12
2022

kyrgyztili@mail.ru

Туюк сүйүү

(Эссе)

Салижан Жигитовго арналат

Көркөм дүйнө

Жарылган бомбадай болуп жаман кабар кечке жуук жатаканага дүңк дей түштү: кокустук болгонбу, ким бирөө түртүп ийгенби, айтор, жогорку курстагы бир жигит үстүңкү кабаттан кулап кетиптир. Таштак жерге төбөсү менен тийген экен, мээси чачырап, ошо жерде мурт кетиптир дешти бирөөлөр. Жок, антпей эле аман калыптыр, болгону омурткасы сыныптыр, байкуш эми алты-жети айсыз адам боло албайт ко дешти башкалары.

Бу жаңылыкты биздин жигит эң акырында укту. Китепканадан келсе бөлмөлөш балдар ушул окуяны узун сабак кеп кылып отурушса керек, адатынча баарынан озунуп муну Алтыбай кабарлап калды.

– Уктунбу, Битике, - биздин жигитти ал ушинтип атайт, мунусу битикчи, окумал дегени. - Бир баатыр үчүнчү кабаттан секирип, мерт болуп кала жаздаптыр.

– Койсоңчу, ким экен ал? - Биздин жигит кызыга түштү.

– Билесинби, былтыр биз менен ушу бөлмөдө турбады беле. Ошол эргул.

– Жинди болгон го?! – Биздин жигит чындап эле таң калды.

– Кайдагы жин дейсиң, - деди Алтыбай иштин баарын иликтеп-жиликтеп келген билермандан бетер. – Бу эрен бир кызды жактырып калбайбы, ага дагы бирөө сөз айтып жүргөн экен, ишти чечип алалы, кыз кимди тандаса, ал ошонуку болсун деп макулдашыптыр. Тиги кудай аткыр азыткы болсо беркини тандап атпайбы, ошо, сенсиз мага жашоо жок деп алиги баатыр терезеден ары боюн таштап жибериптир.

– Ырас болуптур, - деди керебетте китеп тиктеп жаткан Сарпбек ачуусу келгендей. – Акылы болбосо ошо да. Ага эмне, кыз кырылып калыппы бу кыргызда. Эми аны кыз эмес, кемпир да карабайт. Жарым жан неменин кимге кереги бар дейсиң.

– Ээ, балдар, сүйүүдө акыл болмок беле, - үстөлдүн төрүндө конспект жазып отурган Абдылда аксакал дептеринен башын көтөрбөй, күңгүрөнүп койдү. – Акыл болсо ал сүйүү болбой калат.

Бу бөлмөдө жаткандар – төртөө. Баары тең бир кырдуу, армияда болуп, заводдо иштеп, кагылып-согулуп дегендей, “картайып” баратканда университетке өтүшкөн. Улуусу – Абдылда, беркилерден үч-төрт көйнөк мурда жырткан, баары “аксакал” дешет.

Кийин Алтыбайдын айтканы чын чыкты. Баары ошондой болгон экен. Эртеси бүт факультет дүрбөп, деканат жыйын куруп, партиялык чогулуш чакыртылып, обо-добо кеп болду. Ары кетип, бери келип жатышып, акыры комсомол уюмуна студенттер

арасында тарбия-түшүндүрүү иштерин жүргүзүү табышталды.

Ошондон көп өтпөй эмки жумада сүйүү темасында талкуу болот экен деп жатакана дүрбөп калды. Кире беришке бакыйта жазылган жарыя да илинди. Анан жума күнү кечинде жатаканада жан калтырбай баарын ылдыйдагы чакан залга айдап түшүштү. Ага биздин жигит да барды, адатынча арткы орундуктардын бирине көчүк басып, кармай келген китебин барактап коюп отурду. Аңгыча студкеңештин мүчөлөрүн баштап Сарпбек кирип келди. Сарпбек университетте комсомол комитетинин мүчөсү эле, бул ишти ага жүктөшкөн окшойт, өгүнү өзү да кулак кагыш кылгандай болгон ушундай диспут өткөрө турган болуп жатабыз деп.

Талкууну ачып, Сарпбек жатаканада болгон ишти оозанбады, тек гана сүйүү деген эмне, аны азыркы жаштар кандай түшүнөт, ушулардын тегерегинде талашып-таңашып көрөлү деп сунуш кылды. Бирок кептин оролу дароо эле ошол окуяга бурулуп кетти.

– Азыркы кыздарга бир жигит жетпейт экен, буларын жүрсө эле эки-үчөө менен жүрөт турбайбы, - терезе тарапта олтурган, чачын желкесине чейин койо берген жигит кызуулана кетти. – Баланы ушуга жеткирген жаңкы кыздын да жоопкерчилигин караш керек!

– Туура, - деди бери жактан дагы бирөө. – Ойлоп көрсөңөр: адабиятта да, кинодо да, турмушта да сүйүү үчүн жалаң жигиттер өлөт экен. Эмне үчүн кыздар өлбөйт?

– Кыздар деле өлүп атпайбы! - Орто ченден бир кыз чебелектеп кетти. – Анна Каренинаны эмне кыласыңар?!

– Аннаңызды айтпаңызчы, - ар жактан жапалдаш бойлуу бир бала чепендеп чыкты. – Аныңыз ойношу таштап кетип, абийири ачылып каларда пойузга боюн таштап өлүп атпайбы.

– Ошондо жигиттер терезеден секирсө кыздар кошо секирсин дегени турасыңарбы силер? – Ортодон дагы бир кыз тура калды чыйпылыктап.

Капталдан чыккан бир жигит аны жарга такамакчы болуп, каяша суроо коюп тапанданды:

– Аял-эркек тең болсун деп өзүңөр айтып жатпайсыңарбы. Туурабы?

– Туура, - деди жаңкы кыз.

– Анда баары тең болсун да!

Зал дуулдап күлүп калды. Ага болбой орун жетпей сол ыптада котолушуп турган балдардан бирөө окумалдыгын көрсөтөйүн дедиби, колундагы “Литературная газетаны” ары-бери булгап, бак-бак сүйлөдү:

– Мына мобу жерде “Берегите мужчин” деп жазып атат. Жолон акын да: “Эй, достор, аяштардын койнуна жатпагыла” деп атпайбы...

– Ай, бала, сен бакылдабай койо турчу, - деди көз айнекчен шыңга бойлуу, жогорку курста окуган бир кыз ордунан туруп. – Анда эмне, силер кыздарга үйлөнбөй эле күлгө оонап бала таап аласыңарбы? Же сен, бала, жигиттердин баарын гомосексуалист болгула деп үгүттөгүң келип турабы?

Зал кыраан-каткы түшүп калды. Кыздар кол чаап жиберешти.

– Ушуну укмаксың, - деди жаңкы окумал жигиттин жанында турган теңтушу аны далыга чапкылап күлкүсүн тыя албай жатып. – Куп кана жайлады сени.

Сөз кыябы башка тарапка ооп баратканын байкаган Сарпбек залга кайрылды.

– Жолдоштор, темага кайрылып келели. Мына, арабызда биринчи курстун кыздары отурат, булар кечээ эле мектеп партасынан чыгып, чоң турмушка жаңы гана аралашты, ушулардан да сөз угуп көрөлү, - деди да алды тараптан ким бирөөнү көрсөткөндөй болду. – Кана, чоң кыз, сиз сүйлөйсүзбү?!

– Руссо айтыптыр: акылсыз сезим – алжыган сезим деп. Менимче, сүйүүдө деле ушундай го, - деди тиги кыз сыпаа, жагымдуу үнү менен.

Биринчи курста эле Руссону окуп жиберген ким экен бул дегендей биздин жигит башын көтөрүп, ошол жакка карап койдү. Бирок кыздын өңүн көрө алган жок. Аңгыча эрмек таппай турган балдар ага да жабылып калышты.

– Ай, чоң кыз, - деди бери жакта отурган олбурлуу бир жигит. – Сен өзүң чындап ким бирөөнү сүйүп көрдүң беле?

– Жок, анте элекмин, - деди алиги кыз кулак учуна чейин кызарып.

– Шашпа, - деди жаңкы жигит ак каптал адамдан бетер акыл айтып. – Шайтан сүйүү сага да келет бир күнү, көрөбүз ошондо Руссо экөөңдү.

Кызды талоонго салып талатпайын дедиби, Сарпбек биздин жигит тарапка кол жаңсай берди.

– Бу жерде менин досум отурат, философияны көбүңөрдөн кем билбейт, анда ушу жигитке сөз берели, - деп эки ооз бирдеме айтып кой дегендей ишаара кылды. Биздин жигит саал эрингендей ордунан турду да:

– Мен жаңкы кыздын оюна толук кошулам, туура айтты, - деп койдү кыска гана.

Талкуу-талаш дагы бир топко улан-

ды. Биздин жигит этегине чейин отура албады, ыңтайын таап акырын жыла басып залдан чыгып кетти.

Кайсы бир күнү Сарпбек биздин жигиттен сурап калды.

– Салижан акындын китеби чыгыптыр дейт, окудуңбу?

– Окудум, - деди биздин жигит. – “Биймандай сырым менин” деп аталат.

– Анда бизге бир доклад жасап бер, байкебай, талкуу уюштуралы. Аерде да жанагы сүйүү темасы бар дешет го, бизге отчетко керек болуп атат.

– Жарайт, - деди биздин жигит. – Улуу комсомол башынды кичүү кылып суранып атсаң, жок деген болбос.

Биздин жигит Салижан акынды пириндей көрөт эле. Анын ар бир жазганын кыя кетирбей, гезитте болсо кыркып алып, журналга чыккандарын жыйнап койот. Салижан акын өзү чоң адабиятчы, илимпоз киши. Көңкү журт билет. Мурда ушу филологияда дарс окучу экен, кийин өкмөттөгүлөр атайы чакыртып, кыргыз энциклопедиясын даярдаганга кол кабыш кылсын деп ошо жакка жетекчилердин бири кылып дайындап коюшуптур.

Университетке келгиче биздин жигит да акын болом деп жүргөн, жазгандары деле жаман эмес эле, бирок соңку бир жылда көп нерсе окуп, кыйла көзү ачылгансыды, поэзия деген оңой оокат эместигин чындап андагандай болду. Ошондон улам ыр жазбай калды. Акын боло албаган адабиятчы болот дегендей, ал акырындап адабий сынга ышкысы артылып, эки-үч курдай макала жазып, “Кыргызстан маданияты” гезитине алпарса, алары жаккан окшойт, жарыялап жиберешти. Мунун аркасы менен курсташтарына эле эмес, жалпы факультетке жаш адабий сынчы катары тааныла түштү.

Салижан акындын жаңы китебин эки жумадай мурда сатып алган. Ошондон бери үзүлө түшүп, эки-үч

Ортодон бир кыз кол көтөргөндөй болду. Биздин жигит караса, баягы Руссону окуган биринчи курстагы кыз окшойт.

– Байке, бирдеме сурасам болобу? – деди ий-меңкиреп.

– Сура, сурай гой.

– Докладчы катары сиз өзүңүз ушундай сүйүүгө кандай аныктама бере алат элеңиз?

Биздин жигит эмне десем дегендей биртке буйдала калып, мындай деди:

– Менимче, муну жабык махаббат, жок, туурасы – туюк сүйүү десе болчудай. Ал туюк жарадай эле жаман болот. Адамды ичтен жеп, түтөтүп, түгөтүп салат. Туюк сүйүү, Жолон акын жазгандай, “жоолук булгап, дүйнө бойлоп ат чаппайт, мээде жүрүп, мээде чирип өлөт”. Ал эки, көбүнчө бир адамдын ичинде калат, өмүр бою эстей турган арманга айланат. Салижан акын ушуну айтып жатпайбы.

– Туюк сүйүүдөн кантип чыкса болот? – Тиги кыз тикенектей дагы бир собол койду.

– Мен эми махаббат академиясын бүткөн эмесмин, - деди буга биздин жигит тамашалап. Эл күлүп калды. Кыз да жымыйып койду. – Ар ким өзүнчө жол табыш керек го дейм.

Биздин жигит да өнөгүн өткөргүсү келген жок.

– Сен өзүң кандай ойдосуң бул жөнүндө, чоң кыз?

– Менимче, - деди кыз ордуна тура жылаажындай жагымдуу үнү менен, - мындай окуялар негизинен психологиялык ыңтайда жазылган чыгармаларда жолугат. Мисалы, Жейн Остиндин романдарында жакшы сүрөттөлгөн. Ал эми реалдуу турмушта баары башкачараак болсо керек.

“Балакет экен, - деп койду биздин жигит ичинен. – Руссону окуганы чын көрүнөт мунун”.

Буга удаалаш кандайдыр бир үн: “Өзү да татынакай неме экен, байкадыңбы?!” - деп кулагына шыбырагандай болду. Кызды чын эле, акындар айткандай, “карегиң талып калгыча карап отурса” болот эле. Келбет-сыны келишкен, атүгүл элдин баары аваз кылган атактуу балерина-бийчиге түспөлдөшө түшкөн жагы да бар болчу. Бирок биздин жигит буга анчейин баам сала бербеди, анын үстүнө түсү ийгирээк кыз көрсө эле жүрөгү козголууп кетчү боз бала курактан өтүп, сынаакы боло баштаган кези эле. Эртедир-кечтир бир көргөндө эле эстен тана түшкөндөй бирөө жолукса, анык сүйүү ошол болот, болбосо сокур сезим кимге келбейт, андайда сойкулар деле периштедей көрүнүп кетет деген принципти тутунат эле. Муну да ал Салижан акындан окуган.

Жаз арып, жай жакындап келатты. Университетте кезектеги семестр башталды. Биздин жигит бу күнү саясий экономикадан экзамен тапшырып, конспект жазган дептерлерин колтугуна кысып, бир колундагы китепти үңүлө тиктеп, бир колундагы узун батондон улам-улам үздүгө тиштеп коюп, Рамис акынчасынан “булчундап булучка жеп” келаткан. Бир оокумда жандап өтүп бараткан бир кыз:

– Саламатсызбы, байке! – деп калды. Карай салса, баягы Руссону окуган кызга окшоп кетти.

– Аа-а, чоң кыз, сен белең... - оозундагы нанын жуга албай биртке күрмөлө түштү биздин жигит. Тигини аз жерден какатып сала жаздаганы үчүн айыбын жуугусу келдиби, жаңкы кыз:

– Мен сизди тааныйм, байке, - деди жымыйып.

– Аа, жакшы... - деди биздин жигит дале китеби менен булчакасына алаксып.

– Сиз Чилистен байкесиз да...

Жигиттин оозунан наны ыргып кете жаздады. Каапыр кыз какшыктап атат деп ойлоду.

– Ай, чоң кыз, эмне деп атасың?! Менин атам азан чакырып койгон атым бар. Ким айтты сага менин атым Чилистен деп? – Жигит токтой калып, кызга бурулду.

Эми кыз оңтойсуздана түштү.

– Баары ушинтет экен го сизди... Мыкты окуйт экенсиз, эрудит экенсиз, Марксты жатка билет экенсиз...

– Баары деген кимдер?

– Кыздар...

– О-оо, оңбогурлар, - жигит иштин жөнүн эми түшүнгөндөй башын чайкап койду. – Эмнени гана ойлоп табышпайт. Маркс жазгандарын өзү жатка билбесе, мен кайдан жатка билет элем аларды.

Кыз анардай болуп кызарып чыкты.

– Мен сизди капа кылып койдум окшойт, кечирип коюңуз, байке. – Кыз жорто чуркап, алдыга узап кетти.

“Сетер кыз, о-ой, сетер кыз, карасаң тим эле, шакаба кылгысы бар...” – Биздин жигит аны узата карап калды...

Бөлмөгө жаңы эле баш бакканда артынан күйүтө Алтыбай кирип келди.

– Битике, ашыгып жатам, эки-үч күнгө жоголом, чолом тийбей калса, эмдиги экзаменде конспектинди пайдаланам, мен үчүн да даярданып кой, - деди азил-чыны аралаш иштик-түү таризде китеп-дептерин керебетинин башына иреттеп койуп жатып. Жолго алар көр-шөрүн арыдан-бери салыштырып бүтүп, коштошуп сыртка чыгып баратып, бирдемесин унуткандай кайрылып басып келди.

– Даткайымды жандап калыпсың, абышка, эми колдон чыгарба, Даткайым дегидей эле бар ал кыз, - деди биздин жигитти ийнинен таптагылап.

– Кайсы Даткайым? – Биздин жигит түшүнгөн жок.

– Эмеле сүйлөшүп келбедиңби жолдо?

– Атын деле айткандай болгон жок ал...

– Билем, - деди Алтыбай биздин жигиттин маңыроолугуна мыйыгынан жылмайып. – Балдардын баары аны Даткайым дешет. Бүт факультет ак эткенден так этип жүрбөйбү. Жолукканда жакшылап бир карап көрсөң, байкеси, шумдук кыз.

Биздин жигиттин баамына ошондо бирдеме жеткенсиди: жатаканада балдар жаткан бөлмөлөрдөн чын эле ыр түгөнүп калганын магнитофондон жалаң ушу “Даткайымды” созо-лонта беришет эле. Жадаткыдай деле болду. “Аз эле ойноп, көп күлгөн, о-ой, а-ай, э-эй, Даткайым сенден айрылдым...”

Биздин жигит ушул саптарды уккан сайын Даткайым дегени сулуу эмей эле, шарактап күлө берген шайкелең кыз болсо керек деп ойлоп койчу.

Үч-төрт күндөн кийин биздин жигит менен Руссону окуган жаңкы кыздын университеттен жатаканага чейинки жолу кайрадан бир болуп калды. Өткөндөгү осолураактай көрүнгөнүгөн иш дале эсинде жүргөн экен, кыз айыптуудай башын жерге сала:

– Мага таарынып калган окшойсуз, байке, дагы бир жолу кечирип коюңуз, - деди жароокер үн менен.

– Эмнеге таарынат элем, - биздин жигит кайдыгер кишидей мыкчыйды. – Таарыныч жакын адамдар арасында болот.

Кыз ичинен өзүн зекип алды. “Дагы сөзүмөн чалындым. Эмнеге айта койдум ушуну”.

Аңгыча биздин жигит Алтыбайдан укканын эстей калып:

– Ии, баса, мен сени мындан ары Даткайым дей турган болдум, - деди чоң бир жаңылык угузгандай. Кыз көзүн бакырайтып, тигиле тиктеп калды.

– Эмнеге?

– Сени баары Даткайым дешет турбайбы.

Кыз биртке күймөлө түшүп:

– Өчүңүздү алайын деген экенсиз да, - деди сустайыңкы. Анан алдыга озуп баратып:

– Мейли, байке, кандай айтсаңыз ошондой айтыңыз, каршылыгым жок, бирок мен сизге баары бир Даткайым боло албайм го, - деди үнү чечкиндүүрөөк чыгып. Айтарын айтып алып, кыз дагы өкүнө түштү. “Муну тиги башкача түшүндү. Эми дагы бирдеме дебесе экен”.

“Кара, кара, капыялаганга да кыйын экен бу каапыр кыз”, - деп ойлоду биздин жигит. Өз кашыгын өзүнө салып койгусу келди.

– Мага Даткайым бол деген жерим жок, элдин баары сага ушинтип ат коюп алыптыр, болгону ошону айттым, - деди жигит кыздын кыйтыя түшкөнүн сезип тамашалагандай.

Кыз тек сумсая карап коюп, жөнөй берди. Ошо маалда Алтыбайдын шумдук кыз дегени биздин жигиттин эсине келе калды.

– Чоң кыз, биртке койо турчу.

Дагы эмне дейсиң дегенсип кыз кылчайып, токтоп калды. Биздин жигит жакын басып келди да, бирдеме айтчудай болуп, кызды бир саамга тигиле тиктеп турду. Кыз кызара түштү.

– Эмне болду, байке?

Биздин жигит эсине келгендей көзүн ала качып:

– А-аа, жөн эле, бирдеме айтайын дедим эле, эсимен чыгып кетти, - деди кайпалактап. Кыз шарт бурулуп, басып кетти.

“Кудай у-ур, - деди жигит ичинен, - анык периште турбайсыңбы, каапыр кыз”. Белгисиз бир жылуулук ичегесин аралап өтүп, жүрөк учуна барып уюп калгансыды.

“Менде мээ жок, - деди жигит анан өзүн жемелеп. – Көзөл экени сырткы сымбатынан эле көрүнүп турбайбы, өңү-башын карап көр десе эле сөзсүз маңдайына барып, нес болгонсуп тигилип, тирмийип калышым керек беле. Куурчак эмес да ал минткидей. Өтө одонолук кылдым. Жаш кыздын жаман шагын сындырдым. Анык келесоо экенмин”.

“Мыкыр неме турбайбы, - деп ойлоду кыз жолдо баратып. – Тилим кычышып кайдан сурай койдум десен, таарынмактан тарс жарылып кетпейби. Сөзүңө жабышып эле сөдөрлүк издеп турат экен. Булар биздин курстагы сары түгү түшө элек балапандар эмес. Көрбөгөнү калбай, алчы-таасын жеп бүтүп, анан окууга өткөн немелер да. Мага Даткайым бол деген жерим жок деп койот дагы, тим эле менин көзүм катып өлөйүн деп тургансып. Чилистен болмоктон пайгамбардын баласы бол, сага Даткайым болчу мен эмесмин. Дегеле экинчи ушу неме менен сүйлөшсөм элеби, эрим Майнаке болсун!”

Ошол ошо болду, биздин жигит менен Руссону окуган кыз көпкө чейин көрүшпөй калды.

(Уландысы кийинки санда)

9

Көркөм дүйнө

№12
(286)

30
12
2022

kyrgyztili@mail.ru

АДАШКАН АРБАКТАРДЫН УБАРАСЫ

(Арслан Койчиевдин “Добул-таштык “Заратустранын” аңгемеси” аттуу китебинен улам чыккан айрым ойлор)

Жыргалбек КАСАБОЛОТ,
акын, адабиятчы.

“Мы обязательно найдем черную кошку в темной комнате, даже если ее там нет”

(Тенгиз АБУЛАДЗЕ.
Фильм “Покаяние”)

Кыргызстан эгемен мамлекет болгону анын башынан өтүп жаткан процесстерди тиешелүү деңгээлде көркөм чагылдыруу вазирасы аксап келатканы көптөн бери эле айтылып келатат. Бул маселени актуалдуу кылып турган үч жагдай бар.

Биринчиден, өз мезгилин андай албаган адабият учур талабынан кыйла алыстайт, анын ордун башка идеялар, идеалдар, суроолор, демек ошого жараша жооптор да ээлей баштайт. Башкалардын реалдуулугу өз чындыгындан маанилүү көрүнүп, элиң ошолорго аргасыздан тартыла баштайт. Бул жагынан 30 жыл ичинде адабиятыбыз замандын орчундуу суроолоруна көп учурда жооп таба албагандыгы, аныгында издбегени да коомубуз диний, маданий, идеялык жагынан башка өлкөлөрдүн иримиине тартылып кеткенине чоң себеп болуп калганын моюнга алыш керек. Экинчиден, айрым өлкөлөрдүн чындыгы көрсөтүп тургандай, коомдук аң-сезим өткөн кылымдарда же өз ара келише бербеген доорлордун лабиринтинде кала бериши да коркунучтуу. Андай коом бара турган багытын жоготот, кандай жашоону каалай турганын өзү билбей калат. Чоңураактары илгерки же жакынкы эрдигин көксөп, дат баскан куралы менен “Можем повторить!” деп жин тийгендей сыртка атырылышы мүмкүн. Чаканыраактары көп кылым мурунку бабаларынын эрдиги азыркы тапта курал болуп бере албай атканын көргөн соң колун шилтеп эл катары чачырап кетүү коркунучу бар.

Үчүнчүдөн, мындай шартта адабиятта пайда болгон элдир-селдир идеал сөрөйлөр (ууру-кескилер, шылуундар ж. б.) элдин бир бөлүгүн чындап эле имерип, ого бетер табитин бузушу ыктымал. Анын баары болуп да жатат.

Ушул кенемтени эске алганда, Арслан Койчиевдин “Добул-таштык “Заратустранын” аңгемеси” аттуу китеби – Кыргызстан эгемендик алгандан кийинки жылдардагы айрым көрүнүштөрдү дүйнөлүк тарыхтын контекстинде көркөм чагылдыруу аракетинин бири. Медиадагы талкууларга караганда, жанры жагынан адабият адистеринин ар кыл пикирин жаратып келаткан чыгарма. Себеби бири аны повесть десе, башкасы роман деп баа берүүдө. Ал боюнча талаштарга токтолуп отурбастан, автордун аракети канчалык ийгиликтүү ишке ашканын кеп кылардан мурун сөз болуп жаткан китептин сюжеттик сызыгын кыскача эске сала кетели.

Окуя Кыргызстан бөлүнүп чыккан алгачкы жылдарда археологдор таап алган сөөктү божомолдон улам “репрессия курмандыктарынын бири экен” деп жарыялап жиберген журналисттин тегерегинде өнүгөт. Бул кабардан чочуган НКВДнын пенсиядагы ардагери кандуу жылдардагы өз кылмыштары эсине түшүп, шакирттери аркылуу журналисттин сары изине чөп салат. Табылган сөөктү адегенде Заратустра заманына туура келет экен деген жыйынтык чыгарылып, ага скелеттин ээси болгон адамдын арбагы каяша айтып, өз чындыгын баяндайт. Анын баяны жомок жазганы үчүн айдалып кеткен белгисиз кыргыздын уламышына үндөш. Репрессия убагында ардагер чекист атып салган жөөт улутундагы окумуштуунун уулу Кыргызстанга келмекчи болуп, атасы убагында чоң египтолог болгонун билдирет. Аны эстеген мурдагы чекисттин көз алдына бул илимпоз өлүм алдында “Моисей – кан ички жана ууру” деп кыйкырганы элестейт. Моисей тууралуу уламыш дүйнөлүк диндерде айтылган гуманисттик идеалдардан ажырап, жөөт эли пир туткан пайгамбар коңшулаш элди тукум курут кырып салган, таш боордугу Гитлерден, Чыңгыз хандан, Сталинден ашса ашып, асты кем калбаган зулум катары сүрөттөлөт. Чыгарма чекисттер тарабынан уюшулган операциянын натыйжасында журналисттин өлүмү менен аяктайт. Кыскасы, окуялардын жүрүшү окурманды кайдыгер калтырбайт, улам жаңы линия чыгып, арбап жүрүп отурат. Бул жагынан китеп кыйла кызыктуу.

Көрүнүп тургандай, чыгарманын композициясы көп катмардуу – анда СССР жаңыдан тараган кездеги реалдуулук да, тарых да, мифология да бар. Бул катмарларды бир эсе окуялардын байланышы өз ара чиелештирсе, бир эсе адам баласынын ынтымакта жашай албаган өзүмчүл, тажаал мүнөзү тууралуу ой толгоолор

цементтеп турат. Айрым каармандардын образдары (мисалы журналист, көзү ачык, байыркы мадиандардын олуясы) кыйла деталдуу ачылса, башкалары (мисалы ардагер чекист жана анын шакирти) реалдуулуктан кыйла алыстап кеткендей, стереотиптердин туткунунда калгандай.

Жалпысынан китепти окуп чыккандан кийин чү дегенде эле ойго келген нерсе – бул китеп бери дегенде 20 жыл кечигип чыкканы. Анткени чыгармада сүрөттөлүп жаткан атмосфера СССР жаңыдан тарап жаткан убакты эске салат. Болбосо башкасын кой, улуттук адабияттын сыймыгы Чыңгыз Айтматов өзү барып атын койгон Ата Бейит небак ачылып, аздыр-көптүр тарыхый баасын алганы качан? 2010-жылдын окуяларынан кийин анын мааниси ого бетер тереңдеп, өлкөдө демократия үчүн күрөшкөндөрдүн символуна айланып келаткан да жайы бар. Албетте, өлкө башчылары, саясий чөйрө, калайык калк өзү да андай окуялардан канчалык сабак алганы башка кеп, узун сөзгө татый турган чоң тема. Ошентсе да Кыргызстан жаңыдан эгемендик алган жылдардагы мезгилге тыгылып калгандай бул чыгарма же глобалдык масштабда бийликтин табиятындагы айрым өңүттөрдү жаңыдан ачып берсе, же автор үчүн китепте чоң роль ойногон сталинчил саясаттын себеп-натыйжа байланыштарын алда канча реалисттик нукта, адамдын аң-сезиминин эволюциясы аркылуу кеңири чагылдырса жарашмак. Менин жеке баамымда, бул эки маселе тең жетиштүү даражада чечилген эмес.

Эсеби маселен, партократтардын образын совет мезгилинин шартында эле Чыңгыз Айтматов өзү “булгаары чапан кийген жаңы манап” сегизбаевдердин образы аркылуу кыйла ийгиликтүү ача баштаган. Ал кийинки чыгармаларындагы лейтенант Таңсыкбаевди органикалуу түрдө жаратканын көрөбүз. Репрессия механизминин кейипкерлерин Казат Акматов “Күндү айланган жылдардагы” Эл. (Элтинди жана Элебай) Сатаровдордун ой жүгүртүү ыгы, адам катары калыптанышы аркылуу мыкты сүрөттөгөн. Кайсы бир чыгармадагы типтүү каармандын башынан өткөн окуялар аркылуу анын ошондой адамга айланышын ишенимдүү түшүндүрө билүү жазуучунун күчтүү жагын көрсөтөт. Айталык, Исай Калашниковдун “Каар заманын” окуган киши Темүчүн-Чыңгызхандын тарыхый масштабын, катаал мүнөзүн билип гана тим болбостон, ал эмне үчүн ошондой киши болуп чыкканын баштан аяк түшүнүп, муюп жүрүп отурат. Ушул өңүттөн

алганда бул китептеги ардагер чекисттин мүнөзү андай себеп-натыйжа байланыштарын ынандуу астыга тартпастан, даяр кубулуш катары гана берилет. Ал да көбүнчө типтүү образ эмес, ал тургай чекисттер өздөрү барып Ата Бейитти казып, элге маалымат таратып чыккан учур үчүн анахронизм сыяктуу көрүнөт.

Бийликтин табияты, адам баласынын кыянатчыл мүнөзү боюнча чыгармада баяндалган мифтер деле символикалык жаңылык эмес. “Адам баласы көбөйө баштаса эле бири бири менен тиреше баштайт” деген сыяктуу ойлор илгертен бери эле бар. Китепте бул маселени чечүүнүн жолу да көрсөтүлбөйт, негизинен фаталисттик болмуш катары гана баа берген тыянак менен чектелет.

Ошентсе да бул чыгармада бийликтин табиятын мүнөздөгөн абдан ийгиликтүү баян бар. Ал – авраимисттик диндердин баарында пайгамбар деп эсептелген, жөөт эли пир туткан Моше-Моисей деле убагында башка элдин канына забын болгонун ашкерелеген илимпоздун изилдөөсү тууралуу окуя. Мындай жыйынтык бир эсе Муса пайгамбардын элесин элдин баары көнүп калган идеалдуу образдан алыстатса, башка жагынан дегеле кайсы лидер болбосун, анын ичинде адамзатка үлгү катары көрсөтүлгөнү да атаандаштыкты жактыра бербей турганын, өзүнө чейинки идеяларды менчиктеп алууга жакын болушу мүмкүн экенин ашкерелейт. Автор тарыхчы экенин эске алганда, мындай баяндамага негиз болгон деп ишенсе болот.

Экинчи ийгиликтүү табылга – Заратустранын карааны. Карааны дегенибиз, чыгармадагы сөөк аныкы эмес, болгону китептин башында окумуштуулардын көп божомолунун бири ошондой. Антсе да зороастризмдин пайгамбарынын аты бул чыгармага бекеринен кошулбаганы байкалат. Анткени биринчиден ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктын тиреши жөнүндө түшүнүк чын эле зороастризмдин негизин түзөт. Ал болсо адам баласы жашап турганда түбөлүк тема, философтор менен акын-жазуучулардын түгөнгүс кенчи. Экинчиден салыштырмалуу жакынкы эле кылымдарда немистердин көрүнүктүү философорунун бири болгон Фридрих Ницше чындап келсе зороастризмге кайнаса каны кошулбаган ойлорун “Заратустра ушундай айткан” деген чыгармасына жазып, Алп Адамдын идеясын көтөрүп, анысы Гитлердин көз караштарына негиз түзгөнү белгилүү. Кошунасына кол салмайынча жаны тынбаган, китептеги арбак өкүл болгон элдин жоругу деле

ушул эле көз караштардын байыркы, алда канча примитивдүү көрүнүшү. Үчүнчүдөн жакшылык менен жамандыктын кармашын китептин каармандары ар кандай чечмелеп, ал боюнча бир топ суроолор окурмандын алдына да ачык коюлат.

Китептеги дагы бир көзгө урунган ийгиликтүү өзгөчөлүк – каармандардын эч кимисинде бала жок. Болсо да көмүскөдө турат. Балдар ушунча өтмө катар окуялардын эч биринде, ал тургай фон катары да байкалбайт. Эң башкы каармандардын катарында турган ардагер чекист да, журналист да бала-чакалуу киши катары көрүнбөйт. Балдардын жоктугу – келечектин жоктугу. Балким ушул себептен улам, чыгармадагы окуялардын баары өз-өзүнчө катып калган картина сыяктанат. Чындап келсе ардагер чекист да, эгемендиктин башындагы журналист да, уламыштардагы каармандар да байыркы адамдын музейде турган сөөгүндөй эле ар кимиси өз чындыгын билишинче айтып турат, бирок тирилип, биздин турмушка аралашып кетпейт.

Сөөк демекчи, анын башынан өткөн окуялар реалисттик нукта баяндалбастан, кайра эле сүргүнгө айдалган кыргыз жазып кеткен уламыштарга байланып калганы ийгиликпи же кемчиликпи, бул да чоң маселе. Жек Лондондун “Адамга чейин” (“До Адама”) аттуу, өз доорунун илимий ачылыштарына негизделген ажайып чыгармасы бар. Аны окуп отуруп, алгачкы адамдардын жашоосу кандай болгонун киного киргендей элестетесиң. Ал эми Арслан Койчиев “Заратустранын” арбагын уламышка байлаган, бирок ал уламыштын өзүнүн аягы жок, бүдөмүк. Балким арбакты сүйлөтүш үчүн эзотериканы, анын ичинде диний уламыштарды кошкон болушу мүмкүн. Антсе да, окуялар негизинен түшүнүктүү, ал тургай бир топтору абдан эле кызыктуу экенине карабастан, алардын баарын музейдин экспонатын баскан чаңдай статикалуу, кыймылсыз кылып турган кырдаал түзүлгөн.

Ушунун баары автордун атайын бергиси келген идеясыбы же анын тарыхка кесипкөй катары үнүлө караган өзгөчөлүгүнүн гана натыйжасыбы? Ал боюнча жоромолдорду окурмандын эркине калтыралы.

Жалпысынан “Добул-таштык “Заратустранын” аңгемеси” кыргыз окурманынын бүйүрүн кызытып, дагы далалат талаш-тартыштарды, ар кыл пикирлерди жарата берери анык. Жогоруда айтылгандардан тышкары, ушунун өзүн да автордун айныксыз ийгилиги катары бааласак болот.

ТҮРК ДҮЙНӨСҮ ЖАНА ИСЛАМ ААЛАМЫ

Мехмет СЕЗАИ ТҮРК, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин проректору, профессор.

Өмөр КАЙЫР, Айлана-чөйрөнү коргоо министрлигинин жана Премьер-министрдин кеңешчисинин мурдагы орун басары

Кыргыздар жана кыргызстандыктар Түрк дүйнөсү жана Ислам ааламынан өзүнүн татыктуу баасын ала элек, анткени алардын Исламга жана Түрк дүйнөсүнө өтөгөн кызматы жаамы журтка жетиштүү деңгээлде тааныла элек.

Түркияда жашаган түрктөр үчүн, башка түрк тилдүү калктар жана мусулмандар үчүн Кыргызстандын кандай мааниге ээ экенин Түркиядагы жергиликтүү түрктөр да, башка түрк тилдүү элдер да, мусулман коомчулугу да жетиштүү деңгээлде биле беришпейт. Ал тургай такыр билишпейт деп айтууга да болот. Эгер кыргыздардын Түрк дүйнөсүнө жана Ислам дүйнөсүнө өтөгөн кызматы тууралуу маалымат кеңири жайылтылган болгондо, Кыргызстан жана анын байыркы эли Түркиянын эли, башка түрк тилдүү коомдор жана мусулман коомдору тарабынан абдан жогору бааланары талашсыз болмок.

Катардагы бир түркиялык адамдан Кыргызстан жөнүндө сураса, ал кыргыздардын түрк тилдүү эл экендиги, Кыргызстандын Орто Азияда жайгашкандыгы сыяктуу жөнөкөй гана фактыларды билет. Ал эми Ислам дүйнөсүнүн катардагы бир өкүлү бул тууралуу кабары да жок болушу толук ыктымал.

Түркияда аз да болсо кызыккандар Чыңгыз Айтматовду, Тянь-Шань тоо кыркасын, Ысык-Көлдү, Афганистандан көчүп барып Улуу-Памирде жайгашкан кыргыздар жана алардын эрдигин, Изниктеги кыргыздардын күмбөзүн билишет.

Анткен менен Кыргызстандын жана кыргыз элинин түрк тилине, тарыхына жана маданиятына, ошондой эле мусулмандардын ишеним дүйнөсүнө кошкон салымын Түркияда да, түрк тилдүү өлкөлөрдө да, Ислам дүйнөсүндө да билгендер саналуу.

«Балыктар деңизде жашап, деңизди аңдабайт»

Бул жагдайдын бир нече себептери бар. Негизги себеби эле, кыргыздар Түрк жана Ислам дүйнөсүнө таасир тийгизген өздөрүнүн тарыхый жетишкендиктерине тиешелүү деңгээлде маани бербей, аларды башкаларга тааныта албай жатканы. Бул “Diyağ- Rum’un Sult n- uar s” Хайяли акындын «Балыктар деңизде жашап, деңизди аңдабайт» деп айтканын эске салат.

Ушундан улам биз кыргыздардын түрк тилине, маданиятына, цивилизациясына жана Ислам таанууга, анын укугуна, ошондой эле суфизмге (tasavvuf) кошкон айрым салымдарын парзыбыз катары эске салууну туура көрдүк.

Караханийлер мамлекети Кыргызстандын мамлекети болгон

Алгачкы түрк тилдүү мусулман мамлекети атанган Караханийлер мамлекетинин чок ортосу азыркы Кыргызстандын территориясында жайгашкандыгы көптөгөн адамдар билбеген же этибарга алынбаган факт. Кыргызстанда жайгашкан Баласагын калаасы Кара-

ханийлер мамлекетинин алгачкы борбору болгон. Батыш Караханийлер мамлекетинин баш калаасы Кыргызстандагы Өзгөн калаасы болгон. Алгачкы түрк тилдүү мусулман мамлекети катары түрк маданияты жана цивилизация тарыхынын алкагында Караханийлердин орду абдан бийик. Бул жалпыга маалым нерсе. Бирок көптөгөн атак-даңктуу карахандык түрк аалымдары да бул чөлкөмдө туулуп өскөнүн көп эл биле бербейт.

Махмуд Кашгари Кыргызстанда туулгандыгы көпчүлүк биле бербейт

“Түркий тилдер сөз жыйнагы” чыгармасынын автору Махмуд Кашгари азыркы Кыргызстандын аймагында жайгашкан Барскан калаасында туулган. Махмуд Кашгари эне тилинде Түрк тилинин эң баалуу чыгармаларынын бирин жазган.

Юсуф Хасс Хаджибдин Кыргызстанда туулгандыгынан көпчүлүк кабардар эмес

“Кутадгу Билиг” чыгармасынын автору Юсуф Хасс Хаджибдин (Жусуп Баласагын) да мекени Кыргызстанда болгон. Юсуф Хасс Хаджиб азыркы Кыргызстандын аймагында орун алган бүгүнкү күндө Токмок аталган Баласагун калаасында туулган.

Кыргыздар Исламга кызмат өтөгөн түрк тилдүү калктардын алгачкыларынын бири: Ихшидилер / Акшитлер

Исламга кызмат кылган түрк тилдүү калктар дегенде эмнегедир алгачкылар катары кыргыздар айтылбай келет. Анткен менен кыргыздар газневиддер, селчуктар, тимуриддер, осмондуктардан да мурда Исламга кызмат өтөгөн түрк тилдүү калктардын бири. Баарынан мурда, алгачкы мусулман түрк мамлекети болгон Караханиддер мамлекети Кыргызстанда жайгашкан түрк мамлекети болгон.

Аббаси Халифаты доорунда Орто Азиядагы түрк тилдүү калктарынын аскерлери Аббаси халифатынын армиясында маанилүү кызматтарды ээлеген. Ал аскерлердин көбү халифаттын борбору Багдадга кул болуп барып, аскердик даярдыктан өтүп, кызмат өтөшкөн.

Бул түрк тектүү аскерлердин ичинен чыгаан командирлер, губернаторлор жана мамлекеттик жетекчилер чыккан. Керек болсо бул аскерлердин ичинен мамлекет курган эрлер чыккан.

Алардын ичинен Мухаммед бин Тогач Египетте Ихшидилер-Акшиттер мамлекетин түзгөн. Тогуштун ата-бабалары азыркы Кыргызстандын Өзгөн калаасынан чыккан. Ихшидилердин эң маанилүү өзгөчөлүгү, алар Мекке жана Медина шаарларын мамлекетинин чек арасына алган алгачкы түрк мамлекети болгондугу.

Тарыхта бир жолу ийгиликке жеткен эл, андай ийгиликти кийин да жаратууга кудурети жетет. Ошондуктан, түрк тилдүү калктардын арасында алгачкылардан болуп Исламга кызмат өтөгөн кыргыздар Түрк дүйнөсүнө жана Ислам ааламына кызмат өтөөдө дагы алдыга чыгарынан эч күмөн жок.

Лавосийер мыйзамы тушунда Мемлүк кыпчактары

Египетке кул болуп барып, аскердик даярдыктан өткөн мемлүктар (мемлүк кыпчактары) Египетте Мемлүк мамлекетин түзүшкөн. Алар мамлекетин Түркия мамлекети (Ed-Devlet- t T rkiye) деп аташкан.

Мемлүк кыпчактарынын арасында башка калктар менен бирге кыргыз тектүү командирлер жана кадыр-барктуу үй-бүлөлөр да болгон.

Явуз Султан Селим 1517-жылы Египетти басып алгандан кийин мемлүктар бир нече жолу көтөрүлүшкө чыгууга аракеттенип, катуу жазаланышкан. Натыйжада Кавалалык Мехмет Али Паша 1811-жылы “Чептеги кыргында” көптөгөн мемлүктүн өмүрүн кыйган. Бирок бул жазалар жана кыргыздар мемлуктарды кыйла жабыркатса да, аларды тукум курут кыла алган эмес.

Ислам ааламында мемлүктар жок болуп кеткендиги тууралуу негизсиз пикирлер бар. Бирок “Эч нерсе жоктон бар болбойт. Бар болгон нерсе да жок болбойт” деп айтылат эмеспи. (Өзгөчө Кудайдын иштери). Азыркы күндөрдө мемлуктардын урпактары Сирия, Египет жана Ливия сыяктуу өлкөлөрдө көп кездешет. Мемлүктар жоголуп кеткен жок. Болгону алардын коргоп чыгаары болбогондуктан, «жок болуп кетишкендей» туюлат. Анткен менен азыркы учурда мемлүк кыпчак тектүүлөр Араб өлкөлөрүндө министрден баштап, жогорку кызматтарды аркалап келишет. Сирияда Египетке жана Ливияга чейин жеткен аймакта жашаган көптөгөн мемлүк кыпчак үй бүлөлөрү азыр да санжыраларын сүрүштүрүп, улуттук аң сезимин сактап келишет.

Мемлүк кыпчактары Сирия менен Египеттин ортосундагы аймактарда маанилүү маданий чыгармаларды жаратышкан. Мемлүк кыпчактарынан калган кыпчак тилинде жазылган бир катар түрк тилиндеги диний жана адабий чыгармалар да сакталып калган.

Мемлук кыпчактарынын мурастарына ээ чыгууга Кыпчак биримдигине кирген казак, ногой, татар, өзбек, огуз ж.б. түрк тилдүү калктары сыяктуу эле, кыргыздардын да укугу бар. Мындан тышкары кыргыздар Европадагы кыпчак мурастарынын орток ээлеринин бири болуп саналат.

Европадагы кыпчак мурастары, Сирия жана Египет баш болгон Араб өлкөлөрүндөгү мемлүк кыпчак мурастары да олуттуу түрдө изилдениши зарыл. Бул мурастын эң негизги булагы эле – көзү тирүү адамдар эмеспи. Эгер жерине барып олуттуу талаа изилдөөлөр жүргүзүлсө, кыпчак жана мемлүк аталыштарындагы жайлардан тышкары, азыркыга чейин тукуму уланып жашап келе жаткан көп сандаган кыпчак жана мемлүк үй-бүлөлөрүнүн аттары да табылышы ыктымал.

Кызыгы, жогоруда аты аталган өлкөлөрдөгү кыпчак жана мемлүктардын арасында азыркы учурда аскерде, саясатта, илимде, соода-сатыкта таасир күчтүү кыргыз тектүү үй бүлөлөр бар.

Бизге Ливия жана Түркиядагы Мангуш үй бүлөсү менен жеке жеке жолугуп таанышуу насип этти эле. Алар тууралуу кийинчерээк өзүнчө макала жазабыз деген оюбуз бар.

Набавий мечити жана кыпчак кыргыздары

Пайгамбарыбыздын Мединадагы Набавий мечитинин үстүндөгү Жашыл куполу алгачкы жолу Мемлүк Султан Калавундун тушунда курулуп коргошун менен капталган.

Кийинчерээк аны Мемлүк Султан Кайытбай жаңылатып, эң акыркылардан болуп Осмондук Султан Махмуд II

бүгүнкү калыбына алып келип, жашыл түскө боеткон. Бүгүнкү күндө пайгамбарыбыздын мечитиндеги Жашыл куполго кыпчак жана кыпчак биримдигине кирген кыргыздар, ал эле эмес, бүткүл түрк тилдүү элдери жеке өздөрүнүн салымы бар деп эсептесе болот. Мындайча айтканда, Жашыл купол ар бир түрктүн пайгамбар менен болгон символикалык байланышы десек жаңылбайбыз.

Кыргыздардын саны аз болушу мүмкүнбү?

Кыргыздар азыркы күндө башка түрк тилдүү калктарга салыштырмалуу аз сандагы эл. Анткен менен кыргыздар түрк тилдүү элдердин ичинен не бир тарыхый доорлордо өз изин калтырган байыркы эл. Мындай эң байыркы түрк тилдүү калктын саны болгону 7 миллионго чукул болушу мүмкүнбү?

Кыргыздардын санынын азайышын Россиянын басып кирүүсү жана СССР доорундагы репрессиялар менен түшүндүргөндөр бар. Мындан тышкары монголдордун баскынчылык доорунда кыргыздар кыргынга учураганы дагы бир себеп катары белгилүү. Булардын чындык экени талашсыз. Бирок көп сандаган кыргыздардын кыпчак биримдигине кошулуп, Европага же мемлүк катары сатылып Багдад, Шам жана Каир тарапка кеткени да эске ала турган жагдай.

Кыпчак биримдигинин өкүлү катары Кыргызстан башка аймактарга сүрүлүп, бүгүнкү күнгө чейин сурап барчусу жок жүргөн кыпчак жана мемлүктарга боордоштук колун сунушу керек. Кыпчак жана мемлук маданий мурастарына кыргыздардын олуттуу деңгээлде ээ болуу акысы бар. Кыргызстан, дегеле кыргыз эли кыпчак жана мемлук урууларына кирген коомчулуктар менен байланыштарын чындашы кажет. Унутта калган бул боордош калктар Кыргызстандын мындай достук, бир туугандык мамилесин жан дили менен кабыл алат.

Ханафизм жана матуридизмге кыргыздардын кызматы

Түрктөрдүн көбү ишениминде “Матуриди”, иш жүзүндө болсо “Ханефи” агымында. Түрктөрдүн арасында өзгөчө толеранттуулукка таянган суфизм (tasavvuf) агымы да кеңири жайылган. Кыргыздар жана мурда ушул аймактарда жашаган мусулман илим жана маданият таануучуларынын арасынан «матуридизм, ханафизм жана суфизмге» кызмат өтөгөн чоң аалымдар чыккан.

«Касиде-и Емали» жана «Сиражеддин Али бин Осман Эл Уши»

Азыркыга чейин Ислам мамлекеттеринде жана ошондой эле өзгөчө Осмон салттуу ислам билим берүү мекемелеринде кыргыз тектүү Сиражеддин Али бин Осман Эл Ушинин “Касиде-и Емали” (“el-Em l) аталышындагы эмгеги эң көп окутулган келам чыгармасы болуп саналат. Матуридизм доктринасына тиешелүү трактат саналган "Ламиййе касыйдасы" жана Bed l-em l аталышы менен эскерилет.

Аталган чыгарма ыр түрүндө жазылгандыктан, окууга, окутууга жеңил болгон да, медреселерде популярдуу текстке айланган. Бул el-Em l чыгармасын изилдеген, чечмелеген көптөгөн тексттер жазылып, башка тилдерге которулуп, бир канча ирет кайра-кайра басыл-

ган. (TDV Ислам энциклопедиясы Уши беренеси)

Ислам укугу жана ханафи фиксинин негизги эмгектеринин бири болгон “Шемсул Эймме Имам Серахсинин” “Эль Мабсут” китеби

Имам Серахси Ханафи фикхи жана Ислам укугунун эң негизги булактары катары саналган “Эль Мабсут” китебин Кыргызстандын Өзгөн шаарында жазган. Эль-Мебсут, Ислам шариятындагы бардык көз караштарды калыс жана системалуу талдаган, ошондой эле ислам укугунун философиясын ачып берген эмгек катары бааланат.

Султан Абдулхамит IIнин суфий кеңешчилеринин бири Мевлана Сирачуддин

Султан Абдулхамит IIнин активдүү ар кандай ислам жамааттарынан күчтүү суфий кеңешчилери болгон. Алардын бири – Кыргызстандын Ош шаарынан чыккан Салахутдин Ибн-и Мевлана Сирачуддин эле. Накшибендиликтин Мужеддийе бутагынан чыккан жана Мухаммад Мажардан уруксат алган Мевлана Сиражуддин Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы маанилүү руханий байланыштарды түзүүгө жетишкен. Ал өзү Сулайман Хилми Тунахандын устаты катары белгилүү.

Кыргыздар менен Кыргызстандын Түрк дүйнөсүнө жана Ислам дүйнөсүнө өтөгөн кызматтары бул менен эле чектелбейт. Биз мында деңиздин тамчысындай гана бир аз мисалдарга токтолдук. Бул көп эмгекти талап кылган чоң багыт. Кыргыздар бул багытта көп иштерди жүргүзүшү керек. Бул жаатта Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин алдында да маанилүү милдеттер бар экенин белгилеп өтөбүз. Ушундан улам кыргыздар менен Кыргызстандын Исламга, жалпы Түрк дүйнөсүнө сиңирген эмгектерин иликтеп, коомчулукка жарыялоону туура деп эсептейбиз.

Эгер кыргыздар жана Кыргызстан болбосо...

Баса белгилей турган нерсе, эгер кыргыздар жана Кыргызстан болбогондо, анда түрк тили, түрк тарыхы, түрк маданияты, матуридизм, ханафизм жана суфизм (tasavvuf) да азыркы абалында болмок эмес.

Түрк тили, түрк тарыхы, түрк маданияты, матуридизм, ханафизм жана суфизм (tasavvuf) бүгүнкү күндөгү деңгээлде болушуна кыргыздардын, тарыхый кыргыз аймагында жашаган адамдардын салымы абдан зор. Мындай баалуу салымы үчүн кыргыздарга жана кыргызстандыктарга Түрк дүйнөсү да, Ислам ааламы да ыраазы. Биз түркиялык түрктөрдүн атынан кыргыздарга жана кыргызстандыктарга түрк тилине, Түрк дүйнөсүнүн тарыхына жана Түрк цивилизациясына, Ислам динине өтөгөн кызматы үчүн таазим кылып, ыраазычылык билдиргибиз келет.

Кыргызстандын өткөн тарыхтагыдай эле, учурда да, келечекте да Түрк дүйнөсүнө жана Ислам ааламына зор кызмат өтөгөн борбордук күчтүү өлкө болору анык.

“Тарыхта зор ийгиликтерди багынтып, дагы чон ийгиликтерге жетпей койбойт” урааны менен Кыргызстандын келечекте Ислам динине жана Түрк дүйнөсү үчүн кызмат өтөөдө дагы бийик жетишкендиктерге жетет деп биз терең ишенебиз.

11

Боордош окумуштуулар

№12
(286)

30
12
2022

kyrgyztili@mail.ru

Улуу сүйүү

Жумадин КАДЫРОВ, акын

(Уландысы. Башталышы өткөн санда)

Роман сындуу уп-узун, сырдуу катымдан,
көп жылдар бою көөдөнгө бекем катылган
сырларды түгөл окуйсун, анын баарысын,
бир гана сага тапшырыш үчүн жашыргам,
бир дагы жанга көрсөтпөй. Анын себеби,
бир гана сага тийет деп билем кереги.

Мен неге мунун баарысын айттым – сайрадым.
Ачыгы, сенин көңүлүң кыя албадым.
Жок деген оңой, баш тартыш оңой, опоңой,
атайы сага түшүнткүм келди, ардагым,
Билгенден кийин мендеги болгон абалды.
жайгаргын сөзсүз удургуп турган санааңды.

Сырларды ачык айтышып, ал-жай сурашып,
өткөрдүк окшойт эстен эч кеткис убакыт.
Уруксат берсең үйүмдү көздөй кайтайын,
өтүнөм сенден, өкүнбө, барба узатып...» –
дедиң сен, жаным... Деңдароо болдум түшүнбөй,
сүйүүңдү, сени... Жашоону дагы бүтүндөй...

Мен үчүн азыр теңдешиз эле оор болду.
Ак сүйүүм менин тепсенди болду – кор болду
дегендей доомат коё албайм сага, анткени,
чын сырың ачык айтканың чындап оң болду.
Чечкиндүү айттым: «Жообуңа чыдайм,
түптөмүн.
Катыңды – сенден, өзүңдү – четтен күтөмүн.

Барбагын десем укпасың менин сөзүмдү.
Белгилүү болду боло электигим өтүмдүү.
Сен үчүн кымбат адамдар сенин эркиңди
башкарып, бийлеп, чыгарып чечим-өкүмдү
коюптур. Мейли барып кел алыс-алыска,
айткандай өзүң «экстрасенсттик жарышка»

Мен сени дайым сыйлагам. Дале сыйлаймын,
Жок деген жообуң үчүн мен өксүйм, ыйлаймын.
Ак сүйүүм жолдо калышын дагы каалабайм.
Жүрөгүм сени сүйбөсүн дебейм, тыйбаймын.
Бүт баарын эми кудайга гана тапшырып,
сага да, мага тилеймин жалаң жакшылык», –

дедим мен сага... Колумду сундум. Коштоштук.
Негедир кайра кезикпес жанга окшоштук.
Көп өтпөй ошол туюмдар чынга айланып,
Мен сени таппай, сен мени укпай...

Жоктоштук...
Сапарың бүтүп кайрылып келе жатканда,
кырсыктап жолдон, учуптур жаның асманга...

Жумшактык кылган кезимди эстеп өзүмдүн,
«Жибербей койбой алыска» – дедим, өкүндүм.
Чуркурап ыйлап турушту тууган-туушканың,
буркурап ыйлап досторуң... Мен да өкүрдүм.
Табалбай андан бөлөкчө туура эч арга,
узаттык сени кайрылгыс, келгис сапарга.

Кейиштүү кандай – өзүңдөй болгон сулуулук,
ак сүйүү, мээрим, түшүккө толгон улуулук,
гүл өңдүү болуп тамыры менен жулунган,
гөр койду дароо кит өңдүү «ап» деп сугунуп.
Окуя болду күткөн да жана күтпөгөн,
өкүнүч болду бүт өмүр бою бүтпөгөн.

Түшүндүм сени кечигип, өтө-ө кечигип,
«Жок» деген жообуң жооткотуу сымал сезилип
жүргөнү чындык. Мен аны эми таналбайм.
Жоготтум сени жүрөгүм, боорум эзилип.
Сени го мүрзө койнуна муздак жашырды,
окуюн эми сен мурас кылган катыңды.

Бир айча мурда. Машина келип токтоду
эшикке. Чыксам келиптир кары почточу.
Карматты мага конвертти – сенин катыңды.
А бирок ал кат «кара кагазга» окшоду.
Анда мен неге болдум деп ошол туюмда,
аттиң ай, кейийм, таппаймын жообун бүгүн да.

Жигитти мендей теңине албай курутту,
катты да али жазбады, демек, унутту
деп ойлоп, сага таарынып жүргөм чынында.
Сен сөзгө турдуң – сен жан экенсиң туруктуу.
Катыңды алдым, каниет кылам буга да,
окубайм азыр, убада деген убада

деп ойлоп... Үйгө кирээрим менен эшиктен,
катыңды дароо далдоого бекем бекиткем,
кудайым мага буюрган күнү окуйм деп.
Күтүүсүз жерден дүйнөдөн өтүп кетип сен,
мен сенсиз калып, үмүттүн жиби үзүлүп,
конвертти ачтым, келди деп маалы түшүнүп.

Жазыпсың, көрсө, бир нече жука дептерге,
жашооңду учкай чагылтып кызык эскерме.
Мен калдым сенсиз – мен калдым жалгыз
кат менен,
а дүйнө түгөл, болбогон өңдүү эч нерсе...
Баянды окуп бүткөнчө кетти кеч кирип,
түн бою ыйлап олтурдум жалгыз эчкирип.

«Азизбек, – депсиң, ардагым, мага кайрылып –
жүрөсүң дале жообума кейип, кайгырып.
Жабыркап турган жагдайдан сени арылтат,
акылман мезгил абдан тез, кээде жай жылып.
Жашооңдо сенин баарысы болот эң жакшы,
адеби, пейли, мүнөзү – баары тең жакшы

жигитти – сени бактылуу кылаар айымды,
жароокер, мээрман, укпаган ушак-айыңды,
жеңилди жерден, ооруңду колдон көтөрүп,
кыйыңга дагы, оңойго дагы кайылды,
бир эле жылдын ичинде издеп табасың,
башыңды кошуп – кош жылдыз болуп жанасың.

Буларды кантип билгемин? Качан, каяктан?
Бир сапар калгам шал болуп. Ошол азаптан,
беиш айдан кийин кутулгам төгүп мээримин,
мээрим чексиз Ааламдын ээси – Жараткан.
Так ошол кезде ачылып айрым жөндөмүм,
азыркы күндү алдын ала көргөмүн.

Так ошол кезде – жатканда жылбай төшөктөн,
кишилер менен көп жылдар мурда көзү өткөн,
көнүмүш эле, кадимки эле нерседей,
түшүмдө дайым аралаш жүргөн кез өткөн,
А баса десең, кантип мен ооруп калганым,
келди бейм маалы, маалкаттай эми айтайын.

Беиш жылча мурда. Поезде жүрүп келаткам.
Түш маалы эле. Түштөнүп тамак жеп аткам.
Токтоду поезд бекет жок ээн бир талаага.
Эргулдар кирип, эшикти жулкуп кең ачкан:
«Чыккыла – дешти, –

жүгүңдү баарың көтөрүп».

Тил албай койдум мыйзамды сүйлөп көшөрүп:

«Эй акмак бандит, милийс кийим кийинген,
тоноймун деген ниетиң көздөн билинген,
кудайдан корккун, кылмышты кылбай
токтоктун!».

«Жаагыңды жапкың, табасың
бирди тилиңден», –
деди да таамай шилтеди желим союлду,
башымды көздөй, бүтөлбай айтаар оюмду

суладым полго. Аялдар ыйлап буркурап,
ызы-чуу чыгып, вагондун ичи чуркурап,
эркектер жсаалы кайнаган каптап киргенде
бандиттер качты. А менин жаным чыркырап,
бөлүнүп чыгып ың-жыңсыз жаткан денеден,
жепжеңил гана кайдадыр сызып жөнөгөн.

Кабылдым анан кандайдыр боштук – ээндикке.
Тагыраак айтсам, таптакыр чексиз кеңдикке.
Көрүнбөйт экен Жер, Ай, Күн жана жылдыздар.
Кантип мен жеттим? Эмнеге?

Кандай тездикте?
Бул жаңы жайдын мен үчүн өтө кызыгы,
билинбейт экен сууктугу же ысыгы.

Мен кайда жүрөм?..Өзүмдөн тынбай сурадым.
Жообун түк таппай жолумду ары уладым.
Алаңдап коркуп ансайын терең сүңгүдүм,
Ааламга – орго кулаган сайын куладым.
Анан мен келме келтирип ийдим: “Жараткан,
куткаргын, сакта, туңгуюк деген азаптан...”

Теңирим колдоп, орундап тилек-оюмду,
курчаган кара туңгуюк жигитти, жоюлду.
Мен дароо өтүп мен үчүн тааныш капмарга,
кайрадан көрдүм керемет менен сонунду:
жылдыздар көктө жымыңдайт
эле жымыңдайт...
Бечера жаным кымыңдайт эле кымыңдайт...

Күн жанып туру – күлмүңдөп чачып жарыгын.
Ай жанып туру – көлөкө басып жарымын.
Жер болсо барат огуңда бейгам айланып...
...Таасири тийип кубаныч деген дарынын,
кийимдей кийип кыймылсыз жаткан денемди,
кыймылдап ийдим, кыңкыстап ийдим,
мен энди...

Үндөрдү уктум: “Өзүнө келди, акыры,
бечара келин беиш күндөн бери жатыры.
Жанында мунун документ, дарек жок экен,
кыргыздын, балким, казактын бомжусу, жакыры
болбосо байы экенин али билбейбиз.
Эртеңден баштап жарыя берип издейбиз”, –

дешкенин угуп ак халат эки айымдын,
көзүмдү ачтым, ыйладым жана жалындым.
«Айткыла, – дедим, – мен кайда жатам?

Эмне үчүн
туткундай болуп кол-буттан
бекем таңылдым?» –
Ал экөө шашып жаным басып келишти,
кубануу менен көп кабар айтып беришти:

“Тез жардам” менен темир жол
жактан келгенде,
өлүктөй элең туйбаган такыр эч нерсе.
Төбөңдүн жарык экени болду белгилүү,
УЗИге салып медиктер дароо текшерсе.

САГЫМБАЙ МАНАСЧЫ ТИЛМЕЧ КОМПЬЮТЕРДИ БИЛГЕНБИ?

(Эпикалык акыл-эс чабыты)

(Баиталышы 5-бетте)

Эпосто

“Манас Манас болгону.

Манас атка конгону”- деп айтылат. Бул формула бардык варианттарында кезигет.

Бир карганда “Манас” деген ат (ысым, аталыш) бирдей көрүнөт, көркөм баяндын кайсы бир өзгөчөлүгүнө ылайык эки ирет кайталанып айтылгандай, ал эми “болгону” менен “конгону” уйкаш үчүн колдонулган сөздөр сыяктуу туюлат.

Чындай келсек бул эки сапта чоң маани, татаал мазмун камтылган. Биринчиден, эпостун баш каарманы туулганда, азан чакырып коюлган аты- Манас. Жарыкка келген ар балага энчилүү ат коюлат, ысым ыйгарылат. Бул жерде “Манас” деген ысымдын этимологиясы тууралуу талаш-тартышты четке чыгара туралы. Азырынча биз дүйнөгө бир пендезат келди, ага ысым ыйгарылды десек жетишет. Ар кимибиздин атыбыз бар. Азыр деле Манас аттуулар кыргызда аз эмес го.

Экинчиси. Ал ымыркай кийин эрезеге жетип, он эки жашында баатырдык кылып, элге көрүндү, хан көтөрүлдү. Эл-жерин коргоп, далай эрдик көргөздү. Кыргызды кыргыз кылып, мамлекетин курады. Кылымдап даңазалана турган иш жасады. Демек, баягы “Манас” ысымын алган бала эми “Манас болду”. Буга өзгөчө маани беришибиз керек. “Болду”, “болгон”, “болот” деген сөздөрдү кадам сайын колдонгонубуз менен, анын түпкү маанисин ар качандан бир качан ойлоно бербейбиз. Болуш-болум философиянын башкы маселеси эсептелгени бекеринен эмес. Ар нерсе ошол болумдун аркасынан өз ордун аныктайт. Жогорку саптагы “болгону” деген сөз “Манас болуш” деген эмне- ошондон улам айтылган сөз деп билишибиз орундуу.

Үчүнчүсү. Төрөлгөндө Манас ысымын алса, кийин өзүнүн кылган иш-аракетинин аркасында “Манас болгон” соң, эми “Манас” атка коңду. Муну эл, тарых, тагдыр берди. Бул тек гана бир пендезаттын ысымы эмес, эми тарых барагына ташка тамга баскандай жазылган, мен кыргыз дегендин жүрөгүндө сакталган, кыргыз элинин туусуна айланган ат. Философияда аты аталбаса, сөзгө алынбаса, тилге кирбесе, ал нерсе жок катарында деп эсептелет.

Демек, биздин пикирибизде, жогорку эки сап феноменология, герменевтика, онтология биримдигинин бир кашкайган күбөсү. “Манас” эпосунун философиялык маани-мазмунун айгинелеген айтым, формула.

Биз үчүн “Манас философиясы” деген туютманын артында эки маани турат. Биринчиси- “Манас” эпосундагы философиялык ой-түшүнүктөр, көзкараштар, метафизикалык мазмунга ээ маселелер. Бул демейки, ойго дароо келчү, көнүмүш маани. Кеп “Манас” эпосун атайлап философиялык өнүттөн иликтеп, философиянын салт категорияларынын, жоболорунун, мыйзамдарынын жарыгына салып, эпостогу баян, окуя, образ, сүрөт- сыпаттардын маани-мазмунун, тек-тамырын, жөн-жайын талдаш тууралуу болуп жатат. Мындай иш буга чейин аздыр-көптүр жүзөгө ашып келген, мындан кийин да бу жаатта аткарчу милдет арбын экенин окумал журт жакшы билет. Мындай кырдаалда эпостун мазмунун канонго айланган философиялык билимдин тору (призмасы) аркылуу аныктап, жиктейбиз.

Экинчи мааниси, балким, бир аз татаал, кулакка өөн угулушу, көзгө чочун көрүнүшү ыктымал, ошондуктан, тактап түшүндүрүүнү, таасын аныктоону талап этет. Ушул кыязда “Манас философиясы” – бул Манас феноменине, рухуна, касиетине негизделген өзүнчө жана өзгөчө философиялык тутум, дүйнөкөрүмдүн өз алдынча тү-

зүмү, ой-санаалардын, кыял-сезимдердин бөтөнчө курамы. Түшүнгөн кишиге кеп Манас дүйнөсүнүн метафизикасы жөнүндө бара жатат. Бу турум-турпатында “Манас философиясы” эпостун мейкин-мегили менен гана чектелбейт, керек болсо анын жаралышына, калыптанышына, жашашына кыртыш,негиз, азык болгон десек ылайык келет, эң башкысы- кыргыз рухунун, маданиятынын, кимдигинин (идентигинин) уюткусуна айланган уңгулардын көзгө басары. Эгерде биринчи маанисинде “Манас философиясынын” тигил же бул жагы, капталы, бөлүгү өз-өзүнчө каралып, бөлөк-бөлөк талдоого алынып, үзүл-кесил чечмелениши мүмкүн болсо, мындай иштер буга чейин жамандыр-жакшыдыр жасалып келсе, экинчи маанисинде “Манас философиясын” аныктап-ачыкташ туташ, бүтүн, чулу мамиле кылыш жол-жобосун айныбай аткарышты талап этет. Ушундан улам моюнга алчу нерсе- бул оңой-олтоң эле жасала койчу жумуш эмес, мындай түшүнүк катуу талаш-тартыш жаратышы да ыктымал, “каяктагы өзгөчө философияны ойлоп табышкан” дегендер четтен чыгышы мүмкүн. Бирок, “Манас философиясын” ушу сыпатта иликтеш өзгөчө мааниге ээ экенине көзүм жетет жана мындай укукту бизге эпостун өзү берет деп ойлойм.

Албетте, эки маани десек, экөөнү таптакыр бири-биринен ажыратып, ортосунда кытай дубалы тургандай, бири-бирине тиешеси жоктой кабылдаш натуура . Экөө эриш-аркак экени шексиз. Деген менен, “Манас философиясын” терең жана кенен мааниде карасак, ошо алкакта эпоско тиешелүү чекене мүнөз философиялык маселелерди иргеп, талдаш өз жолуна коюлмат.

“Манас” эпосун Муктар Ауэзов энциклопедия деп атаган экен. Бул- туура. Эми ошону эпостун мазмунун аңтара иликтеп, маанисин анытап көргөзөлү. Чыңгыз Айтматов “кыргыз рухунун туу чокусу” деп аныктаган экен. Туура. Анда ошол туу чокуга чейинки баскычтарды, ошого алып барчу жолдорду кыргыз рухунун тулкусунан табалы. “Манас эпосунун герменевтикасы” ушуга кызмат кылышы керек. Концептуализация аркасында эпос герменевтикасын байытсак, иреттесек, аны үйрөнгөнгө, өздөштүргөнгө, башкаларга баа-баркын жеткиргенге да кеңири мүмкүндүк түзүлмөк.

Чыңгыз Айтматов Сагымбай Орозбаковдун “Манасына” жазган баш сөзүндө эпосту иликтеп-изилдөө ишинде өткөн менен келечек азыркыга эриш-аркак жуурулушуп турарын баса белгилеген. Эпосту илгертен калган маданий эстелик гана эмес, жандуу эстетикалык акт, өзүнөн өзү жаңыланып, өзүнөн өзү уюшкан тирүү организм катарында баалаган. Бул методологиялык жактан чоң мааниге ээ тыянак. Мезгил өткөн сайын, доор алмашкан сайын жаңы коомдун шарт-жагдайына жараша эпостун мурун байкалбаган, мурун көзгө урунбаган жактары улам ачыкка чыга берет. Ал эми мындай өнүп-өзгөргөн, улам жаңыланган курумдун негизинде эпикалык акыл-эс турат.

Сөз удулуна ылайык айтылчу бир сунуш мындай. “Манастаануу” сабагы бир топ жылдан бери жогорку окуу жайларында окутулуп жатат. Бир канча окуу китептери жарыяланды. Бирок, бул сабакты окутуу жаатында талдоого, талкууга, кеңешип чечишке муктаж маселелер бир кыйла. Ошондуктан, атайын жумушчу топ түзүп, “Манастаануу” сабагын окутуунун тажрыйбасын дыкаат иликтеп , окутуунун сапатын жогорулатууга зарыл иш чаралардын планын иштеп чыгыш зарыл деп эсептейм. Ал эми бул ишке республиканын философтору да өз салымын кошор деген ойдомун.

Баш врач айтты: “Шашылыш түрдө алабыз операцияга. А балким сактап калабыз!”

Ал биздин башчы – чебери хирург өнөрдүн, кылдаттык менен жараатын ачып төбөңдүн, сыныкты алды, тазалап жууду, жамады. Алыстап сенден ажалдан мурда өлөөр күн, кудайым сага ырайым кылды – сактады. Сен болсо көзүң беш күндөн бери ачпадың.

«Уктаган сулуу» сыяктуу терең уктадың. Дүйнөнү сырткы сезбедин, такыр укадың. Берилген наркоз тараса дагы денеңден, кыймылсыз жаттың, комадан оңой чыкпадың. Экинчи ирет кудайым сени жалгады – эсиңе келдин, эң жакшы болот калганы».

Беш күндөн бери кандайча, эмне болгонун, жарылып төбөм, чыгаарда такыр ойронум, калса да жаным медиктер болуп себепчи, а бирок али буттарым менен колдорум кыймылга келе элегин эми билдим да, көз жашым төгүп буркурап ыйлап ийдим да,

тилимден күчүм чыгарып жөөлүп, наалыдым. Бандитти дагы, хирургду дагы каарыдым: “Жайыма менин коюшпай мынча кордошту, өчү бар өңдүү залалы тийди баарынын. Кантип мен калам кырчындай кезде шал болуп, Кантип мен жашайм калп эле тирүү жан болуп.

Согушта жүрүп жеткенсип эң оор жеңишке, кол-бутсуз калып, кабылып эң оор кейишке, жүргөндөн көрө кишинин санын көбөйтүп, кетсемчи небак тозокко, балким, бейишке. Өлөйүн десем жанымды кантип кыямын. Жашайын десем мен кандай арга кыламын”...

“Эси жок келин, жапкының жаман оозуңду. Баштаба такыр жарашпас сага жосунду. Ыйласаң ыйла, жеңилдеп балким каласың. Тилдебе бизди, биз жарган жокпуз чокуңду! Сен аман калдың кудайдан болуп ырайым. Эртедир-кечтир басасың, балким, ылайым.

Үмүтсүз жашоо дегенден колду үзөбүз. Сен үчүн керек шарттарды толук түзөбүз. Кысталыш кезде калтырбай сени жапжалгыз, сен басчу күндү сен менен чогуу күтөбүз. Берүүчү сага жардамдын жолу табылып, жасайбыз, балким, илимде эң зор жаңылык.

Кейибе эч бир, кайгырба жана өкүнбө. Керемет нерсе колумдан келбейт, өтүнбө. Эртедир-кечтир сакаям кудай берсе деп, үлпүлдөп күйгөн үмүттүн отун өчүрбө!” – деп айтып, мени баш врач кыйла жубатты, димидрол сайып уйкуга ширип узатты.

Уйкудан узак он сааттан кийин ойгондум. Сырдуу түш көргөм. Үстүнөн анын ойлондум. Мелмилдеп жаткан деңизде чуркап жүрүпмүн, баскандай болуп үстүнөн даңгыр чоң жолдун. Камгакча дагы жок окшойт менин салмагым, тамандан бөлөк эч жерим сууга малбадым.

(Аягы)

Чан, баспасын сөздөрдү

Токтосун САМУДИНОВ

Уламадан уккан сөз,
Улам бирге жуккан сөз.

"Манастан"

Карылардын оозунда –
Шекер, шербет, бал болгон.
Эр жигиттин оозунда –
Намыс менен ар болгон.

Касиеттүү эне тил
Аруу, таза сезимдей.
Кылым бойлоп келесин,
Кыргыз атын өчүрбөй.

Бой тумардай санайбыз,
Кадыр тутуп өзүңдү.
Көп колдонбос буюмдай,
Чан баспасын сөзүңдү.

Синоним менен антоним

Айтылышы түрдүүчө,
Маанилери – жалкы сөз.
Бул – синоним. Антоним –
Бир-бирине каршы сөз.

Тепши, таштек, чылапчын,
Туура, анык, ырас, чын.
Ашуу, дабан, бел, белес,
Малакай, тумак, кулакчын.

Алыс – жакын, жай – чапчаң,
Ачык – бүркөк, жер – асман.
Арык – семиз, ийри – түз,
Баатыр – коркок, жөө – атчан.

Мындай асыл сөздөрдү,
Ой – сандыктан алып чык.
Ким көбүрөөк табалат?
Анда эмесе, жарыштык!

Эгерде...

Эгер,
Эгер,
Эгерде...
Ылдый менен төмөнгө,
Даяр мене беленге,
Өлчөм менен ченемге,
Барал менен кемелге,
Чуңкур менен тереңге,
Жарча менен кемерге,
Эндүү менен кененге,
Далай-далай ушундай
Жана менен мененге
Ырлар арнап узартсак,
Эмне болот дегенде:
Бар болгону бул оюн
Маанилеш сөз – синоним.

Жер бетинде саймалар

Чекенде, какым, куш конбос,
Сейдене, зире, сарындыз.
Кой тикен, жалбыз, балтыркан,
Ит уйгак, чай чөп, карындыз.

Гүлкайыр, чалкан, топчу баш,
Чачырак даргын, ит мурун.
Самын чөп, эрмен, каз таңдай,
Чеге гүл, ашкөк, кырк муун.

Кымыздык, текей, миң жашар,
Шыралжын, согон, ат кулак.
Теңге гүл, чырмоок, көк базин,
Кийик от, күрмөк, ак шыбак.

Сөз жасагыч өнөрү

Өздөштүргүн өзүңчө,
Сөз жасагыч өнөрүн.
Мороженое – музкаймак,
Которулбайт дебегин.

Календардын мааниси,
Күнтизеге эп келет.
Рогатка дегенди
Айрысаадак деш керек.

Сапарнама – путевка,
Пианино – күүсандык.
Кыргызчалап Гимнди,
Урааныр деп үн салдык.

Канаттуулар базары

Бактек, кузгун, бабырган,
Күйкө, кыргыз, кашкалдак.
Жору, бүркүт, каркур,
Чыйырчык, борчун, ак чардак.

Каркунас, көк кытан,
Аладуңкан, уларлар.
Сайсагызган, чакчыгай,
Кулаалы, эрсынарлар.

Чүйлү, борбаш, жагалмай,
Ыргыч, айры куйруктар.
Эчки маарак, куркулдай,
Көккөз, торгой, чулдуктар.

Котуропей, короолу,
Сары барпы, кумпайлар.
Тартар, таан, сарайгыр,
Мыймыт, тоодак, шумкарлар.

Кекилик, чил, каркыра,
Аккуу, илек-илектер.
Арам өрдөк, карчыга,
Үпүп, үкү, чүрөктөр...

Кай жаныбар кантет?

Бул жаныбар БОЗДОЙТ,
Ошондуктан төө дейт.
Муну болсо – уй дейт,
Ал боздобойт, МӨӨРӨЙТ.

Сазда ЧАРДАП бакалар,
Чегиртекелер ЧЫРЫЛДАЙТ.
Аары, чымын ЫЗЫЛДАП,
Балыктан үн угулбайт.

Каман, чочко КОРКУЛДАЙТ,
Буларга эч ким даабайт.
Мышык болсо МЫЕОЛОП,
Кой-эчкилер МААРАЙТ.

Каркыралар-турналар,
Көк бетинде КЫЙКУУЛАЙТ.
Балаптандар-жөжөлөр
Жем талашып ЧЫЙПЫЛДАЙТ.

Бүркүт көктө ШАҢШЫЙТ,
Сайрайт дешип айтышпайт.
Кулун-тайлар КИШЕНЕЙТ,
Суур дөңдө АҢКУШТАЙТ.

Карышкыр-бөрү УЛУЙТ,
Үн алышып алыстан.
ШАКЫЛЫКТАЙТ дегенде,
Эске түшөт сагызган.

Аюу, жолборс КҮРҮЛДӨЙТ,
Каз-өрдөктөр КАРКЫЛДАЙТ.
Жылан жондо ЫШКЫРАТ,
Иттер үрүп, АРСЫЛДАЙТ.

КУКУЛУКТАЙТ тооктор,
Короз таңда ЧАКЫРАТ.
БЫТПЫЛДЫКТАП бөдөнө,
Көк бедеге жашынат.

Булбул, торгой САЙРАЙТ,
Көгүчкөндөр ГҮҮЛДӨЙТ.
Сабак билбес баланын,
Не дегени билинбейт.

Жакшы адамдын оозунан,
Сөздөр чыгат алтындай.
Сен да сылык сүйлөй бил,
Эшекке окшоп АЙКЫРБАЙ.

Жакындарың жакшы бил

Ардактайбыз баарыбыз,
Ата менен энени.
Туушкан көп, тууган көп,
Башкасына келели.

Чоң ата, чоң энеңдин,
Баянын ук атаңдан.
Таятаң ким, таянең ким?
Аны сура апаңдан.

Бир туугандар дегенде,
Улуу болсо эгерде,
Ак, байке, ага дейт,
Көлдүктөрдө – аба дейт.

Сенден кичүү болсочу?
Анда, сага – иничек.
Эгер болсо кыз бала,
Карындаш деп билишет.

Келинчеги агаңдын,
Окшоп кетет эжеңе.
Эже тебе адашып,
Аны дайым жеңе де.

Чөптөн өргөн уйкаштар

Мыя, такей, шыралжын,
Чалкан, эрмен, шыбактар.
Адырашман, сүтүкөн,
Чырмоок, кара кыяктар.

Уу коргошун, балжууран,
Камгак, ышкын, согондор.
Кара бүргөн, куш конбос,
Чүкүрү, ак кодолдор.

Төө жалбырак, карандыс,
Алабата уйкактар.
Меңдубана, көбүргөн,

Тулаң, карга тырмактар.

Доңуз сырты, миң жашар,
Мамыры, уутаналар.
Зире, каакым, кийик от,
Чогойно, күчалалар.

Ашкөк, жалбыз, ажырык,
Шибер, аюу кулактар.
Коко тикен, кары кыз,
Чытыр, улар пияздар.

Шашыр, шүмүүр, кымыздык,
Ыкшар, күрмөк, өлөңдөр.
Чий, кекире, чымылдык,
Жекен, көкмерендер.

Жаныбарлар дүйнөсү

Кылымдардын кыйырында,
Он миң, жүз миң жыл мурда.
Санжыргалуу жер үстүн
Айлантышып тургунга:
Келемиштер, кериктер,
Арстан, бөрү, эликтер,
Жолборс, илбирс, куландар,
Кескелдирик, жыландар,
Эчки маарак, чулдуктар,
Бактек, айры куйруктар
Бөрсө, багыш, бөкөндөр,
Тунжур, кирпи чечендер,
Төө куш, илгилектер,
Көл букалар, чүрөктөр,
Алабуга, жаяндар,
Музоо баштар, чаяндар,
Кашкалдак, көк кытандар,
Борбаш, балта жутарлар,
Үпүп, торгой, туйгундар,
Безбелдектер, булгундар,
Кашкулактар, калтарлар,
Ызгыч, турна, тартарлар,
Жарганат, төө коңуздар,
Эчки эмерлер, доңуздар,
Кара кунас, аңырлар,
Суусар, суур, мадылдар,
Таш бакалар, пилдер,
Бир казандар, чилдер...
Санай берсек кайралап,
Санат жеткис айбанат.
Тукум улап нечендеп,
Тоо-талааны мекендеп,
Токой-черди аралап,
Парандалар сабалап,
Күндө батып жыргалга
Чүмкүп ойноп сууларда
Өмүр сүрүп келаткан
Адам менен эбактан –
Ким кубанып сүйбөсүн
Жаныбарлар дүйнөсүн!

ЭНЕ ТИЛ – ЭРКИНДИКТИН КАЛКАНЫЧЫ

Замирбек ӨСӨРОВ

*Тарыхка кайрылсак, башында
финдердин орус тилине мамилеси
жакшы эле болгон. А бирок,
россиялык империя ХХI кылымда
орусташтыруу саясатын күчөтүп,
шовинисттик табитин даана
арттыра баштаганда, финдер
биротоло орус тилинен баш
тартышкан, бири-бири менен жалаң
фин тилинде сүйлөшүп, орус тилди
билсе да аны колдонушбай, ал турсун
орустар бир иш менен кайрылып
калганда да, “не понимаю” деп, кескин
жооп берип турушкан.*

Ошентип, Россиянын Финландия губерниясында орустардын саны көп болсо да, финдер алар менен негизинен аралашпай жашап, эне тилибизди эч убакта сатпайбыз жана аны менен эртели кечпи эркиндикке жетебиз деп, империалисттерге күчтүү каршылык көрсөтө алышкан.

Натыйжада, орустун аткаминерлери да фин элинин өжөрлүгүн билип, колонисттер болсо да аларды урматтоого аргасыз болушкан. Себеби, финдер өлкө боюнча өз эне тилинде гана сүйлөшкөн, орустар менен катышпаган жана маектешпеген. Мындайда сыртан келген орустар өздөрүн оңтойсуз абалда сезишип, фин тилин үйрөнө башташат. Финдердин саны анчалык эле көп болбогон жерлерде да, алардын жапырт эне тилинде бири-бири менен сүйлөшкөнү шовинисттердин дымагын дайым түшүрүп, сүрдөтүп, айласын кетирип турган.

Демек, кичине эл чоң элдин алдында жоголуп кетпеши үчүн эркиндигине жана эне тилине абдан бекем байланган болушу керек.

Ооба, Кыргызстан эркиндигине жетти, а бирок Россиядан коркуп, кыргыз тилибиздин жана эркиндигибиздин толук кандуу иштегенине жете албай жатабыз, мурдагыдай эле орус тилдүүлөр бизди башкарып, эң майлуу-сүттүү жерлерди ээлеп алышкан.

Биз баягы финдердей, поляктардай, эстондордой жана башка эркин элдердей эне тилди негизги мамлекеттик курал, калкан катары колдонбосок, эркиндикти сактап кала албайбыз.

Жаныбек ӨМҮРАЛИЕВ

Алыкулду эскерүү

*Айланып издеп жүрөм жок жоготуп,
Арбагы алп акындын эстээр бекен?
Армандуу, бирок, чөкпөс түбөлүк ыр,
Алыкул көлгө сээп кеткен экен!*

*Толкуну токтоп калбай, тынбай агып,
Көл ушу – күн кечкирүү, таң агарып...
Бурулуп, кайра кетип калгансыды,
Булуттан алп Алыкул чыга калып!*

*Ачыкка чыкпай ичтеги “шрам”,
Ата-эне барда кайгы жок “грамм”
Адамдар өлбөс болсочу аттиң...
Алтымыш жаштын кырында турам.*

Ууртунан түшкөн чөптү,
Уй деле кайра жебейт, ээ...*

Газеттен далай “гений” капут болду,
Бир гана Шаке, Анатай жакут болду!*

Времянка деле үй чалыш,
Кунаажын деле уй чалыш.
Токту деле кой чалыш,
Кунан болоор ат чалыш.*

Көңүлү көпчүлүктүн толбой калды,
Түз жүрбөй, эмнегедир адамдар “зыйт”
Мүнөздү оңдобосок болбой калды,
Мүрзөлөр каптап бизди келаткансыйт.*

Ким билет, кандай тамак жеп атабыз?
Киттики, иттикиби... айдатабыз.
Шүгүрлүк кыла берип баардыгына,
“Шүмшүктөр” өлбөй - жиппей келатабыз!*

Баары бир турмуш экен, кошулабыз,
Бир ууч эл миллиардга басылабыз?..
Муунтса темир чынжыр чарт үзүлөөр,
Мууздап “кебез” менен кошунабыз!*

Азыркы сулуулардын даамы “жоктой”...*

“Зектен” элдин күчү бек!*

Айлыктын чеги болсо да,
Байлыктын чеги болбоптур!*

Ороктон оңко тургузбай,
Арактан оңко тургузган!*

Шуркуя болбой айрымдар,
Уркуя болсо, канаке?*

Көрдүм далайды,
Көзүм алайды!*

Тескери “мыйзам” тез тарайт,
Айрыкча тоолуу чөлкөмдө...*

Кыйкырбаган аял кызыксыз!*

Динара АСАНОВА, Екатеринбург шаары.

Түштөгү аян

*Түн тынчтыгы аста бешик терметип,
Тунгуюкта жүрөк байкушту эңшерип.
Тунжураймын бир суроомо жооп жок,
Тээ алыскы чексиз ойдо теңселип.*

*Көз илинип уктап кеттим капыстан,
Караан келет аккуу болуп алыстан.
Колум сермеп мен артынан жүгүрөм,
Калың бороон кар күрткүдө бакырам.*

*Буюлгуган куюн күүлөп учуруп,
Булуттарга бутум жетпей тумчугуп.
Бара жатам кай тарапка сезбедим,
Беттен ылдый жашым агат куюлуп.*

*Бир кездерде атым атап чакырды,
Бет келишип, көрдүм ошол аккууну
Билерикти такты дагы колума...
“Баалуу, - деди - билгин менин баркымы”*

*Башым ийкеп тагындым да колума,
Балкып турдум түшүнө албай оюма.
Бирок, кайра кайран аккуу көрүнбөй
Кеткенсиди белгисиздик жолуна.*

*Ушул мага ырдан түшкөн билерик,
Үр перилер же койгонбу жиберип.
Жакшылыкка жоруп койдум өзүмчө,
Жөрөлгөсүн ичтен кайрып, тиленип.*

Окшоштук

*Жалындап алоолоном жанган оттой,
Чыгармалар жаратамын жазам топтой.
Жашоого из калтырсам өз атымдан,
Көптөгөн эмгек таап, Айтматовдой.*

*Махабаттан жолум болбой жашып муунум.
Көз жаштан чыккансыды ичте бугум.
Поэзия өрөөнүн көп бойлодум,
Ак боз атын минип алып Алыкулдун.*

*Тагдыры кызык эмес, кимге кандай,
Бергендир мага өнөр тилге байлай.
Ыроолоп ысым тандап койгон атам,
Болсун деп, Асанова Динарадай.*

*Аралап гүл оронгон ыр дүйнөсүн,
Табабыз өнөр кенчен энчибизди.
Ысыгына күйөбүз жалын чачкан,
Элибизден аянбай берчүбүздү.*

16

Төлөгөн КАРЫКЕЕВ (Кимбайке)

Эски тост эстен кетпейт!

Эки аял сүйлөшүп атат:
 – Пиязды көздөн жаш акпагыдай кылып аачыган жаңы ыкма таптым.
 – Чын элеби, айтып берчи?
 – Пияз аачыганды күйөөмө өткөзүп бердим!
 Эмесе, келгиле, менин сүйүктүү аялым үчүн ичели! Анткени ал күйөөсүнө эч убакта пияз аачытпайт!..

 Эркектер сүйлөшүп отурушат:
 – Маке, сени «аялына шахмат ойногонду үйрөтүптүр» деп уктум, чынбы ошо?
 – Үйрөткөнүм чын.
 – А эмне максат менен үйрөттүң?
 – Экөөбүз узун түндү кыскартып, акча сайышып ойноп атабыз. Мисалы, кечээ жалый-намдын жартысын утуп да алдым!
 Эмесе, келгиле, эски жоону жеңген оңой деп туруп, лактырып жиберелик!..

 Эркектер сүйлөшүп отурушат:
 – Аялдын канча жашы болот, билесиңби?
 – Билбейт экем, канча экен?
 – Аялдын үч жашы болот: сырткы жашы, өзүнүн жашы, анан жашартып айткан жашы.
 Эмесе, келгиле, аялдын жашартып айткан жашына ишенген нагыз жигиттер үчүн шыпкап коелук!..

 Бир жолу аялы менен күйөөсү уруша кетиптир. Ошондо күйөөсү:
 – Эмнеге мага окшогон келесоолордун аялдары мынча сулуу болушат, ыя?! Калыстык кайда?!-деп калпеле кыйкырат имиш.
 Анда аялы жазылып:
 – Жеткен патхалимсиң, ээ!-деген экен.
 Эмесе, келгиле, эрди-катын канча урушса да, акыры, сулуулук дүйнөнү сактап калсын!

 Эки аялзат сүйлөшүп отурушат:
 – Кечээ кечинде жигитим келиптир. Айдын астында көпкө сүйлөшүп турдук. Бир маалда жибип кетип айттым: «Каалаганыңды ал!» деп.
 – Ал эмне кылды анан?
 – Ал келесоо, мамыда байланып турган күлүк атка секирип минип, түн жамынып жок болду!..
 Эмесе, келгиле, аялзатын айттырбай туура түшүнгөн жигиттер үчүн алып жиберелик!..

Жашоо сага оюнчук эмес

Жаңы жылдын пайда болуш тарыхын изилдеп көрбөптүрмүн. Эмне кереги бар?! Анткени, бир нерсени изилдей баштасаң, анын «илгерки» былыктары былтыйып чыга баштамай адаты болот эмеспи. Аны көргөндө, нерви начар, каны аз пенделер «сени желкемдин чуңкуру көрсүн!» деп четке чыга бериши толук мүмкүн. Ошо менен жакшынакай майрам тез эле мококочого айланып калаары бышык. Андыктан, андай «ит-тикке» баргым келбеди.

Айтмакчы, келаткан жыл Кoen жылы эмеспи. Буюрса, жакшы жыл болот го, эгер кулакка «тээп» кетишпесе. Бекер жеринен «Коендун териси бир күндүк чарыкка чыдаптыр» деп айтылбаса керек. Эмесе, кеттик...

Мектепте окуй электе мурунду шуушуу тартып, Жаңы жыл жакшы майрам экенин сыртынан билип калдык. Мектептин чоң залында елка орнотулуп (чын аты балаты экенин кийин эс тартканда биле баштадык), укмуштай кооз оюнчуктар илинип, аны кооздоп аткан чоң класстын балдары бизди залга киргизбей улам кубалап чыгышып, биз болсо кайта-кайта уурданып кирип, «мамент» болуп калса оюнчуктан жула качып, кечинде ата-энебиз үйгө баштык менен белек алып келип...

Ал эми мектепти бүтүп шаарга келгенден баштап жаңы жылдык майрамдын шаңы бөтөнчө ачылды. Декабрь аяктап баратканда, өзүңөн өзүң «тыпырчылай» баштайсың, айылды эңсеп. Кайсы

классташ балдар-кыздар келет болду экен, кимдин үйүнө «вечер» кылабыз деп. Мектепти бүткөн алгачкы жылдары классташтарга болгон сагыныч күчтүү болот экен көрсө. Ошондуктан, бул жагын тоголоктоп туруп «бойдок майрамдар» деп бөлүп койдум өзүнчө. Бара-бара, балдар үйлөнүп, кыздар турмушка узап дегендей, бойдок майрамдар шаарга көчө баштайт экен. Алардын арасында жыргалы да, кууралы да болгон. Торт алыш үчүн эки-үч саат «өчүрөтке» турчубуз. Ал кезде азыркыдай жайнаган торт жок болчу. Тиги дүкөнгө бир чуркап, бу дүкөнгө бир чуркап, тортко жетпейле жүрчүбүз.

Ал эми азыркы Жаңы жыл майрамы кандай?! Азыркы жаштардын бул майрам боюнча ою кандай экенин так кесе айтыш оңой эмес. Азыркылар аң-сезимди өстүрүш үчүн «суши» жейт, чача менен сакет ичет, вискиге чөмүлөт. Шампанды болсо, үйлөнгөндө, сыйланганда ичет. Ошондон улам, шампандын шаңы башка нукка бурулуп кеткендей таасир байкалат. Башка бокалга куюлуп, өзүнчө четтеп закүскө жеп калгандай туюлат. Баягы «байоо каллективизим» жоюлуп бараткандай. Чоң-чоң үстөлдөрдүн заманы кыскарып, «табуреткаларга» бөлүнүп бараткансыйт. Айыл-айыл бүтүп, уруу-уруу бүтүп, бир тууган бүтүп, «мен» деген менталитет өсүп келаткандай. Эмнеси болсо да, Кoen жылыбыз куттуу болсун, бурадарлар!

Абыраакы-мавыраакы божомол

Токту. Бүгүн сага мейман келет. Бүгүн келбесе, эртең келет. Артында чоң кызыл баштыгы бар. Сакал-мурту тизесинен, колунда аса-муса таягы шалдырайт. Мурду кып-кызыл. Абалы анча-мынча алагуу. Баштыгынан «Саветский шампанский» деген шишенин мойну агарып көрүнөт. Көп узабай кызыл баштык жеңилдеп, Аяз ата чапанын чечип, аяш атага айланат...

Букачар. Эртең сага мейман келет. Аты Синегуличка. Аяз атаны издеп келет. Издеп келип, акыркы «Саветский шампанскийдин» үстүнөн чыгат. Сурабай туруп, толтура бир бокалды шыпкап ичет да, жарым жылаңач Аяз атага шымын ичи-тышы кийгизип, кызыл чапанын аңтара кийгизип, жонуна көтөрүп чыгып, чанага салып сүйрөп кетет...

Эгиздер. Бүгүн сен Ош базарга барасың. Ош базардын ичине киралбай, босогодо отуз мүнөт салаңдап турасың. Базардын ичи килька балыгындай быкылдайт. Ичине кирген кишиден, сыртына чыккан баштык-үштүктөр басымдуулук кылат. Аңгыча бирөө келип: «Эмне ай караган текедей болуп турасың?!» деп кыйкырып, сени мойнунан байлаган иттей ичкери сүйрөп жөнөйт. Карылуу катыныңды эми араң тааныйсың.

Бөйөн. Ош базардын тетири жагынан сыртка сүрүлүп чыгасың. Этек-жеңден эчтеке жок чыгасың. Куруң үзүлүп, мурдунан шүүшүндөп кан сызылып, катының кайсы бурчта калганын билбей, дендароо абалда чыгасың. Экинчи Ош базарды желкемдин чуңкуру көрсүн деген албуут ойлор менен чыгасың. Базардын ичиндеги көзгө жылуу эски дарек – бурчектеги «Сеп этме» деген жазуусу бар ичимкана эске түшөт. Артка кылчактап үмүттүү карап, албуут ойлор акырындап жумшара баштайт.

Арстан. Катының бир куржун, эки баштык менен, оозуна ичине бүтдүйнө баткан муштумдай сумочкасын тиштеп, базардан баатырларча аман-эсен, акыл-эстен тайыбай, шүгүр чыгат. Сен сүйүнгөндөн, катыныңды болгон жүгүнө өзүн кошуп көтөрүп кетесиң. Ичинде бурчектеги «булактын» оттуу суусу ойноп, энергия бөлүп чыгара баштайт. Көчүгүндөн көк түтүн чыккан бойдон өз айылыңа эсен-соо кирип барасың.

Селки. Кoen жылында туулганыңды эстейсиң. Сенин жылың келатат. Сени күнүң тууган турат. Алтын жумуртка тууса экен деп бата кыласың. Бирок да, маймыл жылында туулбай калганыңа өкүнүп кетесиң. Маймыл жылында туулгандар ажо болуп атканына ичин күйөт. Ушуну менен үчүнчүсү президент болуп иштеп атат. А сен болсо, жадагалса, өз үйүңдө да эгемен жел чыгара албайсың.

Тараза. Түшүңө Ош базар кирет. Базардын как ортосунда, салмагы сайдын ташындай тараза таштын үстүндө отурасың. Тегерегинде майда тараза таш мингендер сенин колуңан өөп, байкебайлап, сени кудайындай көрүп, жалынып-жалбарып жүрүшөт. Этегиңе намаз окуйт элек деп суранып атышат. Тилекке каршы, түшүңдө базарком болгонунду кеч түшүнөсү. Ойгонуп баратып түшүнөсүң.

Чаян. Димидрол ичесиң. Уйкуң келбей кыйналасың. Сенден уйку качат. Акыры төрт бүктөлүп жатып уктап кетесиң. Ош базар тышьёе кирбейт. Агүй түшүңө кирбейт. Америка түшүңө кирбейт. Суутуп койгонсуп, поктон башканын баары түшүңө кирет.

Жаачы. Концертке барасың. Классикалык концерт. Турапов ырдайт. Тенор үн менен созолонтот. «Апам жапкан нанды сагындым» дейт. «Нан болсо, ыр да болот» дейт чытырман каштуу бирөө. «Экинчи Швейцария кылам» дейт Маскөө жактан чыккан кашкабаш үн. Ошо менен башыңдын ичинде бардак башталат. Башыңды кирсамын менен жууп, эсиңе келесиң.

Текечер. Күтүлбөгөн жерден «оозуңа отуз эки мантуу!» деген ураанды угасың. Ураан сага жагат. Тиштериңди бирден санап чыгасың. «Радной» тиштер бири-серин калганын, негизги салмак кийме тиштерге келип атканын тактап, тастыктайсың. Мантуунун ичинде туурасынан жаткан каргыш эт азуудагы чуңкурга барып тыгылат. Азуу тишти казуу учурунда зым үзүлүп, кийме тиш ооздон ыргыйт.

Суукяр. Той болот. Тойдун эртеси да болот. Колго суу куюлат. Колтукка суу куюлат. Арт жактан келип, көчүккө суу куюшат. Шырылдаң суу. Ичкий дейсиң. Ыктыта баштайсың. Ош базарга тиешелүү бурчтектен ары өткөндө гана, кудай жалгап, ыктытканың араң басылат.

Балык. Үндөбөйсүң. Лам дебейсиң. Кол койбойсуң. Тескери карайсың, терезени телмире тиктеп. Башың тескери тегеренет. Жең ичиндеги жолго түшөсүң. Арытадан бирөө келатат «кытырап». Баш ийкешесиң. Ал сага сунат. Сен ага умсунуп кол сунасың. Арт жактан ышкырык угулат. Туш-тарапка качасыңар. Жең ичиндеги жол учунда кылайган жарык көрүнбөйт.

№12 (286)

30
12
2022

kyrgyztili@mail.ru

Кыргыз тили

Кыргыз Республикасынын
 Президентине караштуу
 Мамлекеттик тил жана тил саясаты
 боюнча улуттук комиссиянын газетасы

Башкы редактор:
 Дүйшөн КЕРИМОВ

Телефон:
 0(700) 88 81 41

КР Юстиция
 министрлигинде
 каттоодон өткөн. №1381
 Жарыяланган
 автордук материалдар
 редакциянын көз
 карашын билдирбейт

ДАРЕГИБИЗ:

720040, Бишкек шаары,
 Бөкөнбаев көчөсү, 182
Гезиттин эсеп-кысабы: ОАО
 Дос-Кредобанк фил. "Берекет"
 БИК 121008 p/c 1212000300007078
 ОК ПО 24637707
 ИНН 00104200810048

"Учкун" ААКнын
 басмаканасында басылды.
 Бишкек шаары,
 Ибраимов көчөсү, 24

Буюртма: 1217
Нускасы: 3050